

SATRICVM

Jaargang 9, nummer 1

Jubileumuitgave

Januari 2002

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Satricum achter de schermen

25 jaar Nederlands onderzoek

In dit Jubileumnummer

Satricum: 1977-2002	3
Hoe komen die Nederlanders in Satricum terecht? <i>Barbara Heldring en Coen Stibbe</i>	4
Hoe gaat dat als Nederlandse expeditie in een vreemd land? <i>Coen Stibbe en Marijke Gnade</i>	8
Tijd <i>Barbara Heldring</i>	14
Herinneringen aan Satricum <i>Fotokatern</i>	17
Op ontdekkingsstocht in de Villa Giulia <i>Riemer Knoop, Demetrius Waarsenburg, Patricia Lulof</i>	23
De kost gaat voor de baat uit <i>Riemer Knoop</i>	29
De balans na 25 jaar Nederlands onderzoek <i>Marijke Gnade</i>	33
De toekomst van het Satricum-project <i>Herman Brijder</i>	37
25 jaar Nederlands onderzoek in Satricum door Italiaanse bril <i>Anna Maria Reggiani, Giovanni Colonna, Paola Pelagatti, Pino Chiarucci</i>	38
Deelnemers aan de opgravingen te Satricum 1977-2001	47

Colofon

De Nieuwsbrief Satricum is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

issn: 0920-9912

REDACTIE

Marlies Kleiterp
Selkit Verberk

OPMAAK EN DRUK

Ter Burg Offset

ONTWERP OMSLAG

Anneke Dekker, Amsterdam

REDACTIEADRES

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

BESTUUR

Voorzitter	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
Secretaris	drs. Y. Scheper
Penningmeester	dr. M. Gnade
Bestuursleden	drs. A. Jansen drs. A. Reijling drs. S. Verberk drs. E. Vesseur

SECRETARIAAT

Vereniging Vrienden van Satricum
Yvonne Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
tel. 020 664 64 54
giro: 69 45 931

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen 16 Euro per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

SATRICVM: 1977-2002

De spanning stijgt. Na twee dagen rijden draaien we eindelijk de Via Pontina op - het laatste stukje snelweg - warm en vermoeid, het 'dagelijkse werk' nog in hoofd en benen, vol enthousiasme op weg naar ons andere werk, daar in Satricum.

Hoe zou het zijn? Nog wat veranderd misschien, of wacht ons het dorp en het werk zoals die al 25 jaar zijn? Het beeld van een lange, gedekte tafel met veel mensen eromheen wordt steeds scherper. Een laatste sms'je vertelt ons dat er op ons wordt gewacht met eten en dat ons bedje gespreid staat. Alles in kannen en kruiken dus. Een hartelijk weerzien met het dorp, zijn bewoners, Nederlandse en Italiaanse collega's die vrienden zijn, is nabij.

Het lijkt zo gewoon: al een kwart eeuw lopen er Nederlanders in Le Ferriere rond, het onooglijke gehucht op de antieke resten van Satricum. Ieder is er zo langzamerhand aan gewend geraakt: de politieke instanties in Rome en de provinciehoofdstad Latina, de lokale bevolking en wijzelf.

Jaarlijks strijkt gedurende de zomermaanden een groepje fanatiekelingen in het oude Satricum neer om te graven, te studeren, te analyseren en om er te zijn. Op de Satricum-dag in januari wordt trouw verslag gedaan van de onderzoeksresultaten, een tussentijdse stand van zaken verschijnt in de Nieuwsbrief en regelmatig is 'Satricum' het onderwerp van een afstudeerscriptie of promotie.

Hoe vanzelfsprekend is dat alles? Hebben we eigenlijk wel het recht om daar als Nederlanders op te graven? Wat is onze relatie met de Italianen? Wat kost zo'n project nou eigenlijk? Wat gebeurt er met al die spullen die daar worden opgegraven?

De jubileumuitgave van deze Nieuwsbrief is aan al deze dingen gewijd. Opgravers van het eerste uur, oude en nieuwe campagneleiders en oude en nieuwe 'Satricanen' vertellen over hun ervaringen met de Italiaanse overheid en lokale bevolking. Over oude en nieuwe graafcampagnes en - misschien wel het interessantste van alles - over het

Luchtfoto van het gebied van het antieke Satricum. Op de voorgrond de akropolis en het dorp Borgo Le Ferriere.

waarom van een Nederlandse opgraving in Satricum.

Maar dat is niet alles. Ook van Italiaanse zijde zijn bijdragen geleverd aan dit speciale nummer. Italiaanse collega's, politiek of wetenschappelijk verbonden of zelfs goed bevriend met ons Nederlanders, vertellen hun verhaal over ons.

Wat we hier niet doen is een volledig of wetenschappelijk verslag nastreven, of een chronologische opsomming van de activiteiten in en om Satricum. Ook een gezichtshoek van de collega's van de Rijksuniversiteit Groningen is buiten beschouwing gelaten. Wetenschappelijke inzichten komen wel zijdelings ter sprake, evenals de rol die vele collega's, nabij en veraf, speelden.

Om het karakter van al deze gewaardeerde bijdragen zoveel mogelijk tot zijn recht te laten komen,

heeft de redactie besloten zo min mogelijk te redigeren. Doublures zijn daarom onvermijdelijk maar zeker niet onplezierig. De Italiaanse en Nederlandse kijkjes achter de schermen van soms dezelfde gebeurtenissen geven de lezer een compleet beeld van 25 jaar Nederlandse opgravingen in Satricum.

Een hartelijk weerzien met het dorp, zijn bewoners, Nederlandse en Italiaanse collega's die vrienden zijn, is nabij. Dat en alles wat aan zo'n weerzien altijd voorafgaat, leest u in dit jubileumnummer.

De redactie

Namens de Stichting Studiecentrum voor Latium:
Marijke Gnade en Riemer Knoop

Namens de Vereniging Vrienden van Satricum:
Marlies Kleiterp en Selkit Verberk

HOE KOMEN DIE NEDERLANDERS IN SATRICUM TERECHT?

*door Barbara Heldring en Coen Stibbe,
voormalig leiders van het Satricum-project*

Hoe komen die Nederlanders nou toch in Satricum terecht? Die vraag is inderdaad terecht en vaak gesteld. Was het puur toeval? Was het pure opzet? Geen van beide. Allerlei factoren droegen bij tot het ontstaan van Nederlands grootste opgravingsproject in het buitenland. Daar waren bijvoorbeeld de stadsuitbreiding van Rome, die officiële noodopgravingen tot gevolg had, en de steeds brutalere activiteiten van illegale opgravers en tombaroli (grafrovers). Om aan die wan- en noodtoestanden het hoofd te bieden werd in 1975 in Rome het Comitato per l'Archeologia Laziale (Comité voor de Latiale Archeologie) opgericht. Daarin hadden alle Italiaanse archeologische instanties van Rome en de provincie daaromheen (Latium) zitting, evenals de vertegenwoordigers van een aantal buitenlandse instituten. Ook het Nederlands Instituut te Rome (NIR) was van de partij. Een pracht van een tentoonstelling vestigde in Rome de publieke aandacht op de reden van bestaan van het Comité. Buitenlandse hulp werd zeer op prijs gesteld. Het NIR had een goede naam verworven door al eerder enige Nederlandse studenten in de archeologie met beurzen van het Instituut in staat te stellen

als hulpkrachten aan de genoemde noodopgravingen deel te nemen. Toen het NIR bovendien in 1976 aan het bestuur van het Comité liet weten bereid te zijn aan een noodopgraving in of bij Rome met eigen beperkte mankracht en middelen deel te nemen, kwam er in februari 1977 een onverwachte reactie: de voorzitter, professor Massimo Pallottino, nodigde het NIR uit de 50 km ten zuiden van Rome gelegen resten van de antieke stad Satricum te onderzoeken. Dit met het

Het Nederlands Instituut te Rome

oog op de berichten dat daar illegaal gegraven werd en dat de stad langzaam verwoest werd door bulldozers. Alleen al de officiële aanwezigheid van archeologen zou afschrikkend werken. Het grootste deel van de antieke stad was trouwens al in wijngaarden veranderd. Het ging dus in hoofdzaak om de circa 4 ha omvattende akropolis waar, na de intensieve opgravingen van Italiaanse archeologen in 1896-1898, zo dacht men, toch al niet veel meer te halen zou zijn. Dat baantje kon het NIR, waar precies één archeoloog officieel fungeerde, nog wel aan.

Dat de Nederlanders in Satricum in 1977 ten tonele verschenen, kwam dus, als we eerlijk zijn, door verschillende factoren: enerzijds door een combinatie van door Nederland gekweekte goodwill en een Italiaanse overschatting van de capaciteiten van het NIR, anderzijds door onderschatting van het werk dat in Satricum nog verzet moest en kon worden. Het NIR had trouwens in het begin grote bezwaren tegen het plan en overwoog het voorstel van het bestuur van het Comité af te wijzen. Het is vooral aan de voortvarendheid (of moeten we zeggen lichtzinnigheid?) van de directeur van het NIR, professor Henk Schulte Nordholt, te danken of te wijten dat het project inderdaad in oktober 1977 van start ging, voorlopig onder de bescheiden formule van 'een verkenning' alvorens definitief te besluiten.

Met het minieme budget van 5000 gulden werd de eerste campagne, van 1 tot 31 oktober 1977 uitgevoerd door een inderhaast samengesteld groepje van Nederlandse archeologen en studenten, bijgestaan door een klein aantal Italiaanse arbeiders. Het zou misschien meteen de laatste campagne geworden zijn, wanneer niet, bij de

schoonmaak van het zwaar overwoekerde tempelcomplex van Mater Matuta op de akropolis, een sensationele vondst gedaan was. Al op 13 oktober troffen we, goed verborgen in het fundament van de tweede tempel, een groot blok hergebruikte tufsteen aan met aan de beschermde binnenkant een prima bewaarde inscriptie in archaisch Latijn.

De vondst magnetiseerde ons, ook al konden we aanvankelijk nauwelijks geloven dat de eerste opgravers die steen over het hoofd hadden gezien, en als het ware voor ons hadden laten liggen. Het blok werd naar Rome overgebracht en, na een eerste bezoek van de doyen van de Italiaanse archeologie, Massimo Pallottino, die bijkans zijn zelfbeheersing verloor van verbazing en enthousiasme (ooit één professor in het Italiaans horen vloeken?), weldra door een lange stoet geleerden bezocht. De literatuurlijst rond de inscriptie is in de afgelopen 25 jaren uitgegroeid tot een indrukwekkende lengte. In 1977 en het jaar daarop betekende de vondst voor ons zoveel als een legitimatie en een stimulans om verder te gaan. Zelfs in Nederland begon men te begrijpen dat 'Satricum' wel eens interessant kon worden en de moeite waard om verder te onderzoeken.

Om de situatie te verduidelijken: die 5000 gulden was door het toenmalige Ministerie van CRM (nu ter ziele) ter beschikking gesteld in een soort automatisme, niet omdat men vond dat het nodig was. Het NIR, dat onder dat merkwaardige ministerie ressorteerde, had op de nooit eerder ingevulde, maar wel bestaande begrotingspost 'opgravingen' al in 1976, dus één jaar voor het begin van de opgravingen in Satricum, het betreffende bedrag van het ministerie gekregen. Die toekenning was tegen wil en dank geschied, onder druk van hoger

De Lapis Satricanus verborgen in het fundament van de tempel van Mater Matuta

hand. Niemand minder dan onze toenmalige koningin Juliana was eraan te pas gekomen. Hare majesteit had aan de kust ten noorden van Rome door een Italiaanse architect een fraai vakantiehuis, 'De Gelukkige Olifant', laten bouwen. De architect vestigde haar aandacht op enig antiek muurwerk in het achterland van de villa, bij Porto Ercole. Hij zag het muurwerk aan voor de resten van een Etruskische tempel (een in die streek geenszins onmogelijke veronderstelling). Koningin Juliana gaf hem de raad via de Nederlands ambassade in Rome contact op te nemen met het aldaar gevestigde Nederlandse Instituut, waar een archeologische afdeling bestond: daar kon men hem vast wel verder helpen en het muurwerk onderzoeken. Zo gezegd zo gedaan. Er volgde een druk heen-en-weer tussen de architect, de Nederlandse ambassadeur, de burgemeester van Porto Ercole (mevrouw Suzanna Agnelli) en het NIR. Het einde van het liedje was dat men met vereende krachten, gebruikmakend van het pressiemiddel van de belangstelling van hare majesteit, de ambtenaren van het ministerie over de streep trok en dat het NIR 5000 gulden kreeg om het onderzoek bij de koninklijke villa uit te voeren met behulp van een kleine opgraving. Het bleek, bij nader inzien en tot grote teleurstelling van de architect van hare majesteit, om een middeleeuws gebouw te gaan. Voor anderen was dat juist interessant. De publicatie volgde vlot (Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome deel XLI, nova series 6, 1979, 67-138).

Dit was dus het voorspel voor het eigenlijke toneelstuk, dat in Satricum zou worden opgevoerd

Het mooiste gebouw in Borgo Le Ferriere voorbestemd als 'Villa Hollandese'

dankzij diezelfde ambtelijke traagheid. Want het NIR kreeg in 1977 wederom hetzelfde bedrag toegewezen omdat het nu eenmaal op die begrotingspost stond.

Uit dit alles blijkt wel dat men van de zijde van het verantwoordelijke ministerie aanvankelijk niet

het minste begrip voor dit soort projecten kon opbrengen. Na drie jaren zei men dan ook: nu is het wel leuk geweest. Op dat moment kwam het toeval ons weer te hulp, ditmaal in de persoon van een Nederlandse zakenman. De heer N.G. Nap uit Hilversum was rijk en verveelde zich, nadat hij met pensioen was gegaan. Voordat hij ging 'hemelen', zoals hij het optimistisch noemde, wilde hij nog iets gekks doen, bijvoorbeeld een kasteel kopen, om daar te sterven. Toen hij op een goede dag in de krant las dat de akropolis van Satricum, waar Nederlands archeologen werkten, te koop was - dat had een Nederlandse journalist in Rome terecht vernomen - dacht hij: dat is iets voor mij. Hij legde contact met het NIR en kwam weldra met zijn vrouw overvliegen. Er werd serieus met de eigenaar van het terrein onderhandeld. Nap wilde meteen de mooiste villa van het dorp, die ook te koop stond, meenemen en als 'Villa Hollandese' voor zichzelf en de Nederlandse archeologen als onderkomen en klein museum inrichten.

Die mooie droom vervloeg echter door toedoen van de voor een zakenman onacceptabele obstakels van de Italiaanse en Nederlandse ambtenarij. Tijdens een onderhandelingsfase op het ministerie van CRM in Rijswijk maakte de heer Nap enorme indruk door te verklaren dat hij bereid was onmiddellijk twee à drie ton in Satricum te steken. De heren stonden perplex. Dat redde het project ook toen de heer Nap zich tenslotte terugtrok en wij alleen met een gekke herinnering bleven zitten. Ons budget werd zelfs verhoogd. De

Het opgravingshuis, ook wel de azienda genoemd

Heer Nap is daarna vanuit een kasteel in Limburg inderdaad ten hemel gevaren. Maar dit terzijde.

Alle begin is moeilijk. Een speciaal hoofdstuk vormt de relatie met de eigenaar van het terrein waarop de voorgenomen opgraving moet plaats

Het Nederlandse magazijn 'de Dispensa'

vinden. Als die tegenwerkt zijn alle nog zo mooie permissies van de overheid waardeloos. Hij kan immers op alle mogelijke manieren dwarsliggen. Nu was Satricum een speciaal geval doordat de akropolis (met een stuk terrein ernaast) tot beschermd gebied was verklaard, dat wil zeggen er mocht alleen vee grazen, verder niet. De eigenaar was dus al bij voorbaat tot een zekere machteloosheid veroordeeld. Het antieke stadsgebied omvatte zo'n 40 ha. Dat was in bezit van twee rijke families, die er wijngaarden hadden aangelegd in de jaren 1960-1970. Die gebieden waren dus al bij voorbaat voor de archeologie verloren. De akropolis lag binnen het bezit van de familie Dominici, die ook de kartonfabriek ernaast en het hele dorp te Le Ferriere om die fabriek heen bezat. Het geheel werd bestuurd door drie broers, die eens per week in hun oude Mercedes uit Rome, waar zij met een enorme aanhang van familieleden in een pracht van een oud palazzo woonden, naar Le Ferriere kwamen afzakken. Van de drie oude broers waren er twee dom en één intelligent, zo had hun zaakwaarnemer ter plaatse, ingeniëre Serafini, ons van tevoren ingelicht. nderdaad bleek die ene broer, Giuseppe, van alles op de hoogte te zijn en alle beslissingen te nemen, terwijl hij daar in een vervallen kantoortje op de enige zetel troonde en zijn beide broers, ieder aan een kant, naast hem stonden en welwillend knikten bij alles wat Giuseppe zei. Onder bepaalde voorwaarden ging Giuseppe akkoord met de Nederlandse plannen en stelde zelfs een paar

kamers, in een naburige boerderij, de azienda, tegen een redelijke huur ter beschikking als dagverblijf en opslagruimte voor materiaal en vondsten.

De ingeniëre, die buiten de bevelen afwachtte, vond het allemaal niks. Hij waarschuwde ons dat er niets meer te vinden was, dat alle interessante zaken al in 1898 naar het museum van de Villa Giulia in Rome gebracht waren en dat wij maar beter weer naar huis konden gaan. Later heeft hij noodgedwongen zijn standpunt moeten herzien en is hij tot een amico van de opgraving geworden. De met veel omzichtigheid opgebouwde goede verstandhouding met Giuseppe en zijn broers heeft helaas maar enkele jaren mogen duren, omdat Giuseppe spoedig overleed en de beide 'domme' broers de zaak niet aankonden. Zij besloten het hele bezit te verkopen.

Gelukkig was er intussen al een zekere routine ontstaan, waardoor de Nederlanders met hulp van de ingeniëre relatief ongestoord verder konden werken. Het duurde jaren voordat het bezit onder de nieuwe eigenaars verdeeld was. Ook Nederland pikte een graantje mee, in de vorm van de aankoop van een magazijn in het centrum van Le Ferriere, vlakbij de akropolis, met een speciale subsidie van het ministerie, dat inmiddels overstag was gegaan.

HOE GAAT DAT ALS NEDERLANDSE EXPEDITIE IN EEN VREEMD LAND?

door Coen Stibbe en Marijke Gnade, respectievelijk voormalig en huidig leider van het Satricum-project

Het is voor buitenlanders helemaal niet eenvoudig een vergunning voor een zelfstandige opgraving in Italië te krijgen, zeker niet als het om een belangrijke, uit de antieke literatuur bekende site zoals Satricum gaat. Onze buitenlandse collega's in Rome waren dan ook niet weinig verrast en jaloers toen zij hoorden dat wij 'Satricum' als het ware in de schoot geworpen kregen. De Amerikanen hadden bijvoorbeeld allang op die archeologisch even bekende als verwaarloosde site geaasd. De bekende archeoloog Frank Brown (onder andere opgraver van Cosa en jarenlang hoofd van de archeologische afdeling van de American School in Rome) had dan ook tactische banden aangeknoopt met dottoressa Maria Santangelo, een opvliegende dame uit Sicilië, die volgens een absurde Italiaanse gewoonte de 'rechten' op Satricum had 'geërfd'. Een ongeschreven wet maakt het mogelijk, dat een Italiaanse opgraver de rechten op 'zijn' opgraving, alsof het om auteursrechten gaat, doorgeeft aan een favoriet. Op die manier waren de rechten op Satricum al in de derde generatie vererfd zonder dat er iets van belang was ondernomen om de in 1898 stopgezette opgravingen voort te zetten en uit te werken.

Door de hierboven beschreven noodtoestanden kon het nieuwe Comitato per l'Archeologia Laziale (Comité voor de Latiale Archeologie) vanaf 1975 eigen voorstellen doen om vastgelopen situaties zoals die in Satricum te doorbreken. Ineens stonden Maria Santangelo (die in haar eenjete in Satricum wat sleufjes had getrokken in en voor de tempel van Mater Matuta, zonder ooit iets te publiceren) en haar secondant Frank Brown buiten spel. Santangelo was woedend, Brown echter oud en wijs genoeg om hun zaak als verloren te accepteren. Het Nederlands Instituut te Rome (NIR) probeerde met beide figuren vriendschappelijke relaties aan te knopen. Dat leidde wat Maria Santangelo betreft, tot groteske situaties, goed voor een extra toneelstuk. Met Frank Brown ontstond een nuttige uitwisseling, nadat hem de officieuze status van adviseur van ons project was aangeboden.

De vergunning om met het werk te beginnen werd vlot verkregen, omdat de Italianen zelf ons hadden uitgenodigd.

Ieder jaar moest opnieuw een aanvraag voor een vergunning, begeleid door een verslag van de voorafgaande campagne, worden ingediend. De autoriteiten hadden normaal dan zo'n acht maanden nodig om tot een officieel antwoord te komen. Meestal kwam de permissie tot voortzetting van het onderzoek in de maand juni van het

1977 – begin van het Nederlandse onderzoek in Satricum: schoonmaak van het zwaar overwoekerde tempelcomplex van Mater Matuta

Een van de vitrines op de Satricum-tentoonstelling in Latina. Opgesteld zijn de terracotta votief-gaven afkomstig uit het 'Hellenistisch' Votiefdepot.

volgend jaar aan, zodat we officieel pas in juli het werk konden hervatten. Een voorjaarscampagne, die we in de loop der jaren af en toe hielden, was dan strikt genomen illegaal. De meeste studenten die deelnamen aan de campagnes, hadden geen flauw vermoeden van wat er allemaal vooraf was gegaan aan het moment waarop de eerste spade, elk jaar opnieuw, de grond inging. Maanden van voorbereiding waren daarvoor nodig, net zoals het maanden kostte om na hun vertrek het veldwerk af te ronden, de vondsten op te slaan, de opgravinghuizen op te ruimen, de financiën af te sluiten, de resultaten te controleren, verslagen voor Nederlandse geldgevers en Italiaanse autoriteiten op te stellen en, voor een deel althans, voorlopige rapporten te publiceren en op congressen te bespreken.

In feite was het NIR op zo'n taak niet voorbereid. Er was slechts één archeoloog permanent aanwezig. Deze beschikte over één werkkamer en een klein magazijn met fotokamer. Hij had slechts één wapen in de hand: de mogelijkheid om studenten archeologie van Nederlandse universiteiten beurzen te verlenen voor werk in en over Satricum. In de loop der jaren bleek dit een doeltreffend middel om het project draaiende te houden. Bovendien werden er zo nu en dan extra subsidies van het eigen en andere ministeries verkregen. Daarmee konden de campagnes zelf bekostigd worden. In 1982 werd bovendien een Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium opgericht, die via sponsors een studiecentrum in de vorm van een flat met logeer- en opslaggelegenheid in een dorp bij Satricum onderhield ten behoeve van het project, en ook op andere wijze

ondersteuning verleende. Via die stichting verliepen bijvoorbeeld de intereuropese jeugdcampagnes in de jaren 1984, 1985 en 1986, door de provincie Latina bekostigd en door Nederlandse archeologen geleid. Ook de grote Satricum-tentoonstelling die in 1985-1986 in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en in het Rijksmuseum Kam in Nijmegen gehouden werd, was met gelden van de overheid en van het Praemium Erasmianum via de stichting gefinancierd.

Een steeds grotere kring van mensen raakte bij het Satricum-project betrokken. Sommige studenten ontwikkelden zich tot stafleden, die ieder jaar terugkwamen en op proefschriften over Satricum onderwerpen promoveerden.

Tussen 1981-1991 werkte er naast de groep van het NIR een groep van de Rijksuniversiteit Groningen met een subconcessie op de westelijke helft van de akropolis. In het begin bestond de hoop dat dit tot een nuttige samenwerking tussen de heterogene groep van het NIR (samengesteld uit studenten van alle overige universiteiten) en het team van de Groningers zou leiden. Hulp van die kant had het NIR best kunnen gebruiken. Maar het pakte anders uit. Er ontstonden persoonlijke en wetenschappelijke tegenstellingen en conflicten, die de samenwerking niet ten goede kwamen. Ook in het internationale milieu begon de beperkte eensgezinsheid tussen de Nederlandse ploegen op te vallen. In een lokale krant verscheen zelfs een artikel onder de veelzeggende titel *Gli scavi della discordia* (de opgravingen van de, of vol van, tweedracht) en dat ging over ons. Hoewel tegengestelde standpunten in de weten-

schap niets ongewoons zijn, moeten we toch vaststellen dat de elkaar voortdurend tegensprekende theorieën over een en dezelfde site - die nog gepubliceerd werden ook - in dit geval afbreuk deden aan de geloofwaardigheid van het onderzoek. Had niet uitgerekend Maria Santangelo al in het begin gewaarschuwd: "pas op, in Satricum heerst de tweedracht, al vanaf het eerste begin in 1896"? Zij leek gelijk te krijgen. Het mag een wonder heten dat er naast het negatieve zoveel positiefs te vermelden valt. Positief was vooral de samenwerking met de Italianen. Om een paar voorbeelden te noemen: de ontdekking van de archaisch-Latijnse inscriptie in de fundamente van de tempel van Mater Matuta in 1977 sloeg niet alleen in als een bom, maar had ook opvallend positieve gevolgen. Om een passende entourage voor de bekendmaking van deze uitzonderlijke vondst te scheppen, nam de voorzitter van het Comité voor de Latiale Archeologie, de eerder genoemde professor Pallottino, het initiatief tot de instelling van een congres, dat tot 1995 jaarlijks herhaald zou worden. Daar werd dan verslag uitgebracht over alle

activiteiten binnen het antieke Latium. In februari 1978, tijdens de eerste bijeenkomst, is de inscriptie dan ook door het NIR aan een talrijk publiek in Rome voorgesteld. Op deze manier heeft ons werk onverwacht bijgedragen aan een nieuwe ontwikkeling in de archeologie van Latium. Bovendien leidde de inscriptie tot de samenstelling van een gemengd team van Italiaanse en Nederlandse specialisten, die al de aspecten van de vondst in een van de publicatiereeksen van het NIR onder de titel *Lapis Satricanus* (1981).

Nog een voorbeeld van samenwerking. In 1982 vierde de provinciehoofdstad Latina, ongeveer 20 km ten zuiden van Satricum, haar vijftigjarig bestaan. Dat moest natuurlijk groots worden gevierd, ook al was die stad (na de drooglegging van de Pontijnse moerassen) door Mussolini gesticht. Deze pijnlijke bijzonderheid werd tactvol naar de achtergrond geschoven. Voor zulke feesten worden in Italië heel wat financiën ter beschikking gesteld en allerlei dingen waaraan men anders niet denkt, worden plotseling moge-

Riemer Knoop geeft uitleg aan Koningin Beatrix en Prins Claus

lijk. Satricum avanceerde ineens tot de antieke voorganger-hoofdstad van Latina. Dat was, historisch gezien, nog niet eens zo absurd. Kort en goed, wij kregen geld om in een groot gebouw in Latina een tentoonstelling over Satricum in te richten. Een ploeg Nederlanders was maanden lang aan het werk. Het forse budget werd beheerd door onze vriend en vertrouwensman professore Loreto Solazzi, voorzitter van het plaatselijke cultureel genootschap Coöperativa Satricum. De opening geschiedde door de president van Italië, Pertini, die het eerste exemplaar van onze catalogus kreeg aangeboden. Bij deze en eerdere gelegenheden werd onze hele ploeg door de burgemeester van Latina op feestelijke diners en lunches getraakteerd.

Een paar jaar later kwamen Koningin Beatrix en Prins Claus op staatsbezoek naar Rome. Tijdens een banket, hun aangeboden door de burgemeester van Rome in een van die schitterende zalen op het Capitool, noemde de Koningin tijdens haar tafelrede de Nederlandse opgravingen in Satricum als een voorbeeld van goede samenwerking tussen Nederland en Italië. Zij was van te voren tijdens een bezoek aan het NIR, goed geïnstrueerd door de leden van de Satricum-equipe, die een kleine ad-hoc tentoonstelling ter ere van haar bezoek hadden ingericht.

We zouden nog lang kunnen doorgaan met het aanhalen van voorbeelden van goede tot prima relaties (ook niet officiële) tussen Italianen en Nederlanders in het kader van het Satricum-project. Maar we volstaan met nog te vermelden dat in de ploeg van het NIR behalve Italianen (bijvoorbeeld restaurateurs) zo nu en dan ook andere buitenlandse hulpkrachten werden opgenomen, zoals enkele Duitsers (landmeters, fotografen, archeologen), een Deense archeologe en een Amerikaanse bottenspecialist. Al deze contacten werden vergemakkelijkt en onderhouden doordat het NIR het hele jaar rond in een internationaal milieu fungeerde.

Tot de ongewone kanten van het project behoorde tenslotte de aanwezigheid, tijdens de zomercampagnes, van één of meer kunstenaars die in hun schilderijen, tekeningen, gouaches, waterverven en krijtschetsen, de opgraving ver-eeuwigden. Die kregen gratis kost en onderdak en lieten als tegenprestatie de helft van hun ter plaatse vervaardigde werken als herinnering achter voor het archief van het project. Op die wijze kwam een opmerkelijke collectie tot stand waarvan velen (bijvoorbeeld via de kunstuitleen van de Vereniging van Vrienden van Satricum) nog steeds kunnen genieten. Het idee was bij de lei-

ding opgekomen naar aanleiding van een tentoonstelling in Utrecht waarin dit soort archeologische documentatie, die in de 19de eeuw gebruikelijk was (vóór de opkomst van de fotografie), als bijzonder aantrekkelijk naar voren kwam.

Politieke verwickelingen rondom Satricum

De positie van de Nederlanders in Satricum leek dus stevig gevestigd toen Coen Stibbe in 1990 met pensioen ging en afscheid nam als leider van het Satricum-project. Veranderingen in leiderschap kunnen echter grote gevolgen hebben, zoals kort daarna zou blijken. Met het vertrek van Stibbe ontstond in de eerste plaats het probleem van voortzetting van het project. Het werk in Satricum was bij lange na niet afgerond. Veel onderzoek in het veld was nog gaande, terwijl er ook nog een enorme erfenis lag aan nog te publiceren gegevens. Om tot nu toe volstrekt onbegrijpelijke redenen gaf het NIR bij het vertrek van Stibbe te kennen af te zien van continuering van het Satricum-project en van verdere wetenschappelijke bemoeienis. Het was dus van het grootste belang om een nieuwe concessiehouder te vinden die een even groot vertrouwen genoot bij de Italiaanse collega's en instanties als Stibbe tijdens zijn lange verblijf in Rome. Een niet gemakkelijke, zo niet onmogelijke taak.

Na eerst een jaar tijdelijk te zijn ondergebracht bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, kon het project uiteindelijk worden overgeheveld naar de twee Amsterdamse Universiteiten, de Universiteit van Amsterdam (UvA) en de Vrije Universiteit (VU). Veertigduizend gulden per jaar had de UvA er voor over, de VU tienduizend. Hiermee was het project in ieder geval gered. Nu moesten de Italiaanse autoriteiten nog instemmen. Dit moest gebeuren via de toenmalige Soprintendente (hoofdinspecteur) van Latium, dottoressa Maria Louisa Velocchia Rinaldi. Op het eerste gezicht leken zich geen problemen voor te doen. Op de brieven die werden geschreven kwam weliswaar geen antwoord, maar dat was toen niet zo bijzonder in Italië. Er kwam in elk geval geen officiële afzegging. Desondanks braken er onrustige tijden aan.

Nu is het zo dat sinds het begin van het Nederlandse onderzoek in Satricum een constante stroom aan opzienbarende vondsten te voorschijn was gekomen, een stroom waarvan het einde zeker nog niet in zicht was. Satricum was onverwacht een wetenschappelijke goudmijn gebleken,

De resten van een monumentaal huizencomplex dat in 1992 werd opgegraven op de oosthelft van de akropolis

die zeer tot de verbeelding sprak en op bepaalde niveaus binnen het Italiaanse circuit tot onrust had geleid. Politiek blijkt in Italië dan nauw verbonden te zijn met de opgravingspraktijk. Het positieve verloop van het onderzoek was in elk geval geen garantie voor het verkrijgen van een opgravingsconcessie, althans zo bleek al meteen bij de eerste opgravingscampagne onder nieuwe leiding, in 1992. De vergunning die zoals altijd voor 21 oktober van het voorafgaande jaar was aangevraagd, kwam niet. Een speciaal vanuit Nederland geregeld bezoek aan de Soprintendente mocht niet baten. De hooggeplaatste bleek op het afgesproken uur ineens een andere afspraak te hebben en was verder niet meer voor commentaar bereikbaar, een praktijk die in de hierop volgende jaren wel vaker zou optreden. Ondergetekende kon onverrichter zake terug naar Nederland reizen.

Nu was er in Satricum al eerder zonder officiële toestemming opgegraven, namelijk tijdens verschillende 'voorjaarscampagnes', wanneer de aanvraag nog niet officieel gehonoreerd was. Ook voor de zomercampagnes kwam de toestemming vaak op het laatste nippertje. Met deze wetenschap en in de overtuiging dat geen Romeinse autoriteit het in zijn hoofd zou halen om tijdens de hete zomermaanden eens een kijkje in

Satricum te nemen, besloten wij de campagne gewoon door te laten gaan. Gezien de uitstekende contacten met de familie Dominici, op wier terrein Satricum lag, stond ons niets in de weg. Het werd een geweldige campagne. In zes weken tijd werden de resten van een monumentaal huizencomplex blootgelegd, het best bewaarde tot dan toe op de akropolis ontdekt.

Toch enigszins verontrust door ons eigenmachtige optreden, besloten we het jaar daarop maar een studiecampagne te organiseren in afwachting van betere tijden. Die leken aan te breken toen in 1993 de zittende Soprintendente plaats moest maken voor de huidige, dottoressa Anna Maria Reggiani. Tijdens haar eerste en tot nog toe tevens laatste werkbezoek aan Satricum stelde zij zich op de hoogte van het reilen en zeilen ter plaatse en verzekerde ons dat het Nederlandse onderzoek wat haar betreft zonder enige belemmering gecontinueerd kon worden. Niets bleek echter minder waar. Het 18de jaar van het Nederlands onderzoek in Satricum zou een dieptepunt in de geschiedenis worden. Naar aanleiding van een buiten proportie opgeblazen brandje aan de achterkant van een van de Nederlandse magazijnen, werd wederom de officiële opgravingsconcessie niet getekend. Er kwam zelfs geen enkel bericht uit Rome. De

geplande opgraving van 1994 moest, ditmaal onvermijdelijk, slechts een week voor vertrek naar Italië worden afgelast. Alle inspanningen van Nederlandse zijde ten spijt, waaronder zelfs een officieel diplomatiek protest van de Nederlandse ambassade in Rome, mochten niet baten. De Italiaanse bureaucratie bleek ondoordringbaar. Over de uiteindelijke reden van het niet verlenen van de opgravingsvergunning, zowel in 1992 als in 1994, kan alleen maar worden gespeculeerd. Het lijkt erop dat het vertrek van Stibbe en de overheveling van het Satricum-project naar Nederland een mogelijkheid creëerde om het project weer in Italiaanse handen te krijgen. De kwade genius in het complot was zeer waarschijnlijk de toenmalige directeur-generaal van het Italiaanse Ministerie van Cultuur, de heer Sisini. Hij was een politiek zeer omstreden figuur die, gelukkig voor ons en tot grote vreugde van veel Italianen, niet kon worden gehandhaafd en in het najaar van 1994 uit zijn functie werd gezet.

Veel kwaad was echter al geschied. Het Nederlandse onderzoek had op ministerieel niveau een slechte naam gekregen en vanuit de Soprintendenza werd opvallend weinig gedaan om die te zuiveren van alle blaam. Daarnaast had zich inmiddels een nieuwe dreiging aangediend in de vorm van een nieuwe landeigenaar die er geheel andere maatstaven op na hield dan zijn voorgangers, de gebroeders Dominici. Zoals de meeste landeigenaren had hij weinig op met al die archeologen op zijn terrein en het eerste wat hij deed was een hoog hek om zijn bezit plaatsen om vervolgens het antieke stadsgebied rond de akropolis zodanig diep te ploegen dat er voor archeologen echt niets meer te halen was. Alleen met officiële permissie mochten archeologen zijn terrein nog betreden. Dus toen in 1995 de situatie van het jaar daarvoor zich weer dreigde te herhalen was het zaak om daadkrachtig op te treden en alle omzichtigheid over boord te zetten. Nadat de Soprintendente weer eens niet thuis gaf, werd direct contact gezocht met het Ministerie. En... wonder boven wonder, wij slaagden er in - na een bombardement van telefoontjes - om de zo begeerde opgravingsvergunning te krijgen, weliswaar pas twee weken na het begin van de campagne, maar er kon weer gegraven worden. Het was een overwinning.

Wijs geworden door de ervaringen van de afgelopen jaren, kon in 1996 de 'juiste weg' bewandeld worden, ook weer om de Soprintendenza heen. Ditmaal verkregen wij de vergunning via bemiddeling van een bevriende archeologe in de adviescommissie van de directeur-generaal. De verantwoordelijke Soprintendente werd zelfs op

de vingers getikt voor haar vertragend beleid waarop de vergunning via een speciale koerier op het veld werd afgeleverd.

Bovenstaande illustreert in het kort hoe snel het tij kan keren bij een verandering in beleid of wanneer de politieke bakens worden verzet. Inmiddels zijn alle contacten weer genormaliseerd, staan de Nederlandse onderzoekers weer op vriendschappelijke voet met de Soprintendente en is er zelfs een soort samenwerking ontstaan tussen de diverse partijen, respectievelijk de Soprintendenza, de Gemeente Latina, de Universiteit van Amsterdam en de landeigenaren. Eind goed, al goed, lijkt het. Zo onverwacht als veranderingen in negatieve zin kunnen uitpakken, zo onverwacht kunnen zij ook in positieve zin gebeuren. Wie had een paar jaar geleden bijvoorbeeld gedacht dat de tempelresten van Mater Matuta ooit nog zouden worden geres taureerd en voorzien van een deugdelijke overkapping? Gezien de bureaucratische traagheid en de veelheid aan tegenstrijdige belangen van alle partijen werd dit tot voor kort voor schier onmogelijk gehouden. Maar ook hier kwam Satricum in rustiger vaarwater terecht. Door de voortvarende actie van architect Stefano Ceccharelli, rechterhand van een van de landeigenaren, en met Europese financiering, zijn sinds juli 2001 de tempelfunderingen weer blootgelegd en voor iedereen toegankelijk. De resten zijn voorzien van een fraai dak en er wordt gewerkt aan hun restauratie.

Er zijn zelfs plannen om Satricum een eigen museum te geven. De talloze vondsten uit de Nederlandse opgravingen zouden dan eindelijk de plaats krijgen die ze verdienen. Niet dat de Lapis Satricanus hier zal worden opgesteld. Die heeft sinds kort, na lange tijd 'onvindbaar' te zijn geweest als gevolg van een lange politieke strijd tussen elkaar beconcurrerende Italiaanse instanties,

De overkapping van de fundamente van de tempels van Mater Matuta. Sinds juli 2001 een feit.

*Loden bijlappje met
Volskische inscriptie
afkomstig uit een
5de-eeuws graf*

zijn eindbestemming gevonden in het Nationaal Romeins Museum ('Thermenmuseum') in Rome. Ook de fameuze terracotta's van de tempels van Mater Matuta, opgeslagen in het Museum van de Villa Giulia, zullen niet meer naar Satricum terugkeren. Behalve dat ze deel uitmaken van de historische collectie van dat museum, ligt ook hún overheveling - in dit geval van Rome naar Latium - politiek te gevoelig. En ook het loden bijltje uit een 5de-eeuws graf met de enige Volskische inscriptie ooit gevonden - op dit moment 'verstopt' voor Romeinse inhaligheid in het magazijn van een klein museum in Zuid-Latium -, zal Satricum waarschijnlijk niet meer bereiken.

Desondanks blijven er genoeg minder prestigieuze objecten voor een plaatselijk museum in Le Ferriere over om een representatief beeld te krijgen van de geschiedenis van het antieke Satricum. Het zal zelfs nog moeilijk worden een keuze te maken uit het omvangrijke materiaal. Wanneer het huidige politieke klimaat zo blijft als het nu is, is het zelfs zeer waarschijnlijk dat het museum nog in 2002 een feit zal zijn. Niet dat de Italiaanse initiatiefnemers zich ervan bewust zullen zijn dat Nederlanders in dat jaar toevallig ook 25 jaar in Satricum zullen hebben gegraven. Een mooie en onverwachte samenloop van omstandigheden is het zeker wel!

TIJD

*door Barbara Heldring,
voormalig opgravingsleidster Satricum-project*

Nadenkend over de inhoud van mijn bijdrage aan dit feestnummer over ons goede oude Satricum-project, kwam ik tot het inzicht dat het belangrijkste woord TIJD was. De groei en bloei van het Satricum-project, de vele vertakkingen en zijpaden, zijn te danken aan het feit dat er tijd was. Geen driejarenplan, geen tijdpad en geen studiewijzer, maar een open programma, met de mogelijkheid alles aan te pakken wat het Satricum-project ten goede zou kunnen komen.

Ervaring en toename van kennis gaan in het begin langzaam, de eerste paar jaar zie je en doe je veel dingen 'voor het eerst'. In de loop van de

tijd komt de herkenning, maar ook het oog voor subtiele verschillen. In mijn ogen leveren negen jaar graven niet drie maal zo veel op als drie jaar, maar veel meer.

Nog een voordeel van tijd en continuïteit: de contacten groeien. Dat is natuurlijk vooral belangrijk als men in het buitenland werkt. De Italiaanse collega's hadden tijd eraan te wennen dat er scavi olandesi waren in Satricum, ze zagen dat we er ook werkelijk elk jaar waren, kregen respect en zo ontstonden collegiale en vriendschappelijke betrekkingen. De bewoners van Le Ferriere wendden aan ons en begonnen ons te waarderen.

Het derde aspect van de tijd dat me te binnen schiet is de diversiteit van het project. Nieuwe

mensen, voorstellen, mogelijkheden, ideeën en aanbiedingen komen langzamerhand, nooit meteen.

Laten we eens heel kort kijken wat er die eerste jaren gebeurde. De schoonmaak van de eerste tempelwand: arbeiders van een uitzendbureau, die er niet van harte bij waren en veel smoesjes kenden om de werktijd te bekorten. Later, toen bleek dat we geen eendagsvliegen waren, boden zich de mensen uit de omgeving aan: zij wisten nog wat werken was en zouden ons helpen. Onze arbeiders waren vrienden van ons, we werkten samen, ze waren trots op hun mooie putjes en blij als wij iets vonden wat we nodig hadden.

Tijdens de allereerste campagne kwam de Lapis Satricanus aan het licht. Alle taalgeleerden van Italië hielden de adem in, verdorie, dat nu net de olandesi zo iets unieks vinden! Maar het bleek dat Coen Stibbe meteen een gemengd publicatieteam samenstelde, zodat het boek op naam van drie Nederlandse en drie Italiaanse onderzoekers kwam te staan. En daarmee was de toon gezet: wij doen het samen.

Zo kwam in het tweede jaar, toen we bij de verdere schoonmaak van de tempel de eerste grote hut gevonden hadden, de bekende prehistoricus Peroni kijken bij mijn scherfjes in de kelder van het Nederlands Instituut in Rome (NIR) en hebben wetenschapsmensen van vele andere nationaliteiten onze opgravingen en magazijnen bezocht. Pino Chiarucci, directeur van het museum in Albano, kwam zelfs meegraven in een deel van de tempel en voelde zich niet te goed om met grote toewijding zijn putrapport en vondstverslag in te vullen.

In het derde jaar voelden we de druk van het 'driejarenplan' het sterkst. Om de een of andere reden geloofden we dat het wel eens afgelopen kon zijn. Daarom zat ik nog in oktober in mijn half verregende putjes om zoveel mogelijk gegevens vast te leggen voor het geval we niet meer terug zouden komen. Als het kleine witte hondje Picchio er toen niet geweest was weet ik niet of ik het nog wel zo leuk gevonden zou hebben.

Uit de contacten kwam van alles voort. Zo kwam een dorpsbewoner, de heer Favoriti, ons vertellen dat hij thuis vazen van aardewerk had. Hij had ze zelf in elkaar gezet uit scherven die hij had opgegraven binnen de grenzen van het stadsgebied van Satricum. Wij redeneerden dat een noodopgraving voor moest gaan op een reguliere opgraving, want het gebied van de tempel was wettelijk beschermd wegens historisch belang, de rest van het terrein van Satricum niet. Daarom verlegden

we onze aandacht naar zijn vindplaats. Resultaat: de ontdekking van de Zuidwest Nekropool.

Een ander aspect van een lange adem: langzamerhand gingen de deuren open van de musea, magazijnen en vergeten collecties. Het belangrijkste was het Museum van de Villa Giulia, waar de vondsten van de oude opgravingen stonden. Ik herinner me de dag dat we toestemming kregen om naar de zolder te klimmen en eens rond te neuzen. En daar stonden ze, de saters en menaden, de terracotta beeldjes, de wijgeschenken, kisten met onuitgepakt materiaal, Attische meesterwerken gewikkeld in een krant (hoera, kranten zijn altijd gedateerd) en een stapel vergeelde papieren: jawel, een opgravingsverslag! Deze dingen hebben aan de basis gestaan van de grote wetenschappelijke publicaties en van de proefschriften die inmiddels geproduceerd zijn, over de oude en nieuwe opgravingen. Eindelijk kon de wetenschappelijke oogst van de oude opgravingen binnengehaald worden.

Dan kwamen er ideeën voor tentoonstellingen: toch wel bijzonder wat jullie daar vinden en niemand kent dat, zullen we eens iets leuks maken? Latina was de eerste, met een congres en een officiële opening door die prachtige president die Italië toen had, Pertini. Vervolgens kwamen er tentoonstellingen in Albano, bij het Ministerie van Cultuur, in het Museum van de Villa Giulia, in Aprilia, en in Leiden en Nijmegen. Ook de tentoonstellingen die uiteindelijk niet doorgingen leverden wel iets op voor het project als geheel. De andere brachten niet alleen een paar maanden inkomsten voor de medewerkers met zich mee, maar ook positieve publiciteit en vooral een aantal mooie catalogi. Deze wetenschappelijk verantwoorde maar aantrekkelijke uitgevoerde boeken bleken een plezierig middel om tussentijdse resultaten bekend te maken.

Het kleine witte hondje Picchio, het opgravingshondje tijdens de eerste jaren van het Satricum-onderzoek

Barbara Heldring, voormalig opgravingsleidster Satricum-project

Nog een gevolg van onze lange en permanente aanwezigheid: de provincie Latina beschikte over een geldbedrag dat bestemd was voor een inter-europees jongerenproject. Als voorbereiding op de eenwording van Europa werden deze dingen georganiseerd, om jongeren te wennen aan het feit dat er meer landen bestaan dan hun eigen land. De provincie vroeg ons of wij de organisatie en de invulling van het kamp op ons wilden nemen, wanneer zij het geld en de bedden leverden. Ja dus. Resultaat: drie jaar lang konden wij een scholierencampagne organiseren met acht Nederlandse en acht Italiaanse middelbare scholieren van 14 tot 17 jaar. De overwegend Neder-

landse leiding werd aangevuld met een Italiaanse archeologe, onze vriendin Anna Chiara Ionta. Het waren vrolijke en avontuurlijke campagnes, die voorafgaand aan de lange reguliere zomercampagnes werden uitgevoerd. De scholieren werkten met grote ijver en met de discipline van een 'gewone' opgraving, maar met aangepaste uren. Na het werk werden allerlei andere activiteiten ondernomen.

Een dergelijk lang lopend opgravingsproject wordt niet zo snel meer stopgezet. Dat geeft een veilig gevoel. Zijn er ook bezwaren te bedenken? Het vondstmateriaal neemt elk jaar toe, de tijd die nodig is om het te bewerken en te publiceren is moeilijk te vinden. Mensen komen voor een campagne, en gaan dan terug naar hun eigen bezigheden. Beroepsmensen gaan aan hun gewone werk. Studenten kunnen voorbereidend werk doen, maar zijn niet ver genoeg om een publicatie te verzorgen. Proefschriften zijn een uitkomst. Beurzen voor jonge afgestudeerde archeologen kunnen helpen. Er wordt nog steeds een studiecentrum in Campoverde in stand gehouden door de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium, die echter niet rijk genoeg is om ook reisen verblijfkosten te leveren.

Maar om in dezelfde geest te eindigen als ik begon: ook het verschijnen van de publicaties is een kwestie van tijd. Keulen en Aken zijn niet in een dag gebouwd, de Nederlandse opgravingen in Satricum evenmin. We begonnen in 1977 met een staf van één persoon, zonder studenten, archeologische medewerkers, zonder materiaal, met 5000 gulden in kas.

Nu gaan we het 25ste jaar in, zijn er honderden studenten in Satricum geweest, staat er een mooie rij boeken op de plank, heeft een aantal 'Satricanen' een doctortitel en sommige zelfs een baan te danken aan zijn/haar deelname aan het project, beschikken we over magazijnen en woonruimte en is de tempel overkapt. We zijn benieuwd wat er in de komende jaren nog allemaal gaat te gebeuren in ons goede oude Satricum.

HERINNERINGEN AAN SATRICUM

De redactie van dit jubileumnummer heeft enkele van de vele archeologen die de afgelopen jaar 25 jaar op een of andere wijze bij het Satricum-project betrokken zijn geweest of dat nog steeds zijn, gevraagd hun persoonlijke herinnering aan Satricum tot uitdrukking te brengen met een foto voorzien van een kort onderschrift.

La forza del Santino. In 1978 werd er in Satricum met man en macht gewerkt aan het schoonwieden van de tempels. Houwelen, hakken en snoeimessen kwamen hieraan te pas. In de onervaren handen van de jonge studenten bleek dit vaak gevaarlijk wapentuig. Gelukkig hadden wij onze Latijnse medewerkers, die ons wegwijs maakten in de omgang met het gereedschap. Deze prachtige foto laat een hele jonge versie van mij zien, luisterend naar de theorieën van Santino over het verleden van Satricum (Ruurd Halbertsma, campagnes 1978 -1980).

Als we moe en hongerig van het werk op de akropolis of de necropool terugkwamen bij het opgravingshuis, stond er onder de pergola een heerlijke lunch voor ons klaar. Samen buiten eten en genieten van de gezelligheid, en natuurlijk, de lekkere maaltijd was een dagelijks terugkerend genoeg (Emily Hemelrijk, campagnes 1980-1981).

De achtergrond getuigt van hard werken: schone muurresten, strakke sleuven, georganiseerde vondstverzameling. Op de voorgrond vijf mensen die dat met ontzettend veel plezier voor elkaar kregen. De put, waarvan de rand zichtbaar is, had in ons team de veelbetekenende naam "Pozzo d'amore"! (Jopie Beaufort, campagnes 1978-1980, 1982, 1985).

Wanneer ik aan Satricum denk, is het meestal niet aan de opgraving zelf. Natuurlijk, deze foto brengt de herinnering terug aan hoe wij daar werkten op de akropolis, maar na 20 jaar denk ik vooral aan het sociale gebeuren: de koffiepauzes onder de eucalyptusbomen, het helpen met de druivenpluk, de problemen die er altijd waren en de vriendschappen die ontstonden (Géralda Jurriaans-Helle, campagnes 1980-1982).

In 1982 gingen wij voor de eerste keer opgraven in Satricum. Bij het afhalen, op het station in Anzio, werden wij al meteen streng opgenomen en gekeurd. De gigantische koffer van Yvon heeft daarbij vast een rol gespeeld. Na een paar dagen konden wij echter opgelucht ademhalen. We werkten hard genoeg en hadden ook nog kraak en smaak en dus mochten we blijven. Wij zijn er nog steeds (Yvon Scheper en Elvire Vesseur, respectievelijk campagnes 1982, 1992 en 1982-1986; bestuursleden Vereniging Vrienden van Satricum).

Deelname aan de opgraving in Satricum was mijn eerste ervaring met kordate vrouwelijke archeologen. Deze zeer aangename ervaring heeft me – ofschoon ik verder alleen maar spijkers mocht opgraven – doen besluiten archeoloog te worden. De spijkers, die later bij een tentoonstelling in Museum Kam te zien waren, herinneren me steeds aan die goede keuze (Gemma Jansen, campagne 1984).

Satricum 1982: de wekelijkse rondgang over de opgraving vrijdagmiddag. Alexander Fernandez Hissink in smetteloos witte kledij (let op de witte sokken!!) doet verslag van zijn vorderingen op de necropool. Riemer Knoop is geheel verdiept in zijn verhaal (Edu van Berkel, campagnes 1982-1987, 1989-1990). →

Van Paolo kregen Esther en Corien een hele kist druiven mee naar Nederland: "voor onze moeders" (Corien Bakker, campagnes 1988-1990). ↓

Nog nooit hadden Nederlandse archeologen het aangedurfd de Astura te bevaren. 1992, het moest er eens van komen: met champagne werden we uitgezwaaid, door fotografen binnengehaald. Geen Indiana Jones-verhaal maar een ware beproeving van Tarzan en Jane in Satricum (Esther Baarends, campagnes 1988-1993; 1996-2001; Foto Gert Jan van Rooij).

Tot de vele, leuke herinneringen aan Satricum behoort onder andere de periode dat ik samen met Maria Masullo in het magazijn van de Villa Giulia de duizenden miniatuur vaasjes uit het Archaisch votiefdepot mocht inventariseren, bestuderen en tekenen voor de definitieve publicatie (Selkit Verberk, campagnes 1991-1992, 1994, 1996, 2001; bestuurslid Vereniging Vrienden van Satricum).

Als we naar Satricum gaan, komen wij thuis. Alsof we nooit zijn weggeweest wacht Akko ons op bij de bushalte. Elke dag, al zes jaar lang, is hij onze trouwste Italiaanse vriend (Jeltsje Stobbe en Raaymakers, campagnes 1995-2001).

Herinneringen aan Satricum

Mist van de morgen
Ontbijt van niks

Jill Sander van Marijke
Zwembroek van Reno
Put van Jel

Trap van de fotograaf
Dak van de school
Douche van dispensa

Pasta's van Anna
Cel van Adri
Calippo van Dé

Rondjes van Demo
Lol van Alma
Tranen van Marlies

Strand van Circeo

(Anneke Dekker, fotograaf campagnes 1993-96, 1998-2001).

Satricum: voor velen niet de badplaats waarvoor je je vakantiedagen opneemt. Voor mij wel! Tijdens de donkere wintermaanden is daar altijd het heerlijke vooruitzicht van een lange, hete zomercampagne met spectaculaire ontdekkingen (Alma Reijling, campagnes 1992, 1994-1995, 1997, 2000-2001; bestuurslid Vereniging Vrienden van Satricum).

OP ONTDEKKINGSTOCHT IN DE VILLA GIULIA

*door Riemer Knoop, Demetrius Waarsenburg en
Patricia Lulof, medewerkers Satricum-project*

In 1977 had het Nederland Instituut te Rome (NIR) een eerste, verkennende schoonmaakactie gehouden op de vergeten stadsheuvel van Satricum boven het onooglijke gehucht Le Ferriere. Elders in deze bundel wordt dat haarfijn uitgelegd. Er lagen nog steeds de indrukwekkende fundamenten van een ooit beroemde tempel, en ook was bij toeval (wat gebeurt er nou zonder toeval?) een sensationele inscriptie gevonden die naar later bleek de vroegst bekende monumentale getuigenis van het Latijn ter wereld was. Satricum was opeens weer terug van weggeweest. Omdat twee studiegenoten van me hadden ingetekend op de 2de schoonmaakcampagne vond ik, 4de-jaars student klassieke talen aan de Vrije Universiteit (VU), dat ik niet achter kon blijven. Dus midden in de zomer van 1978 stapte ik met racefiets en al op de trein om zes weken met stoffer en blik de tempel van Mater Matuta af te krabben. Vreselijk.

Nu was campagneleider Stibbe van meet af aan een maatschappelijk ambitieus mens, en daarbij een gedreven oud-historicus en archeoloog. Archeologie zou aan het NIR een prominente plaats krijgen, nu zich dit buitenkansje in Latium voordeed. Hij liet aan alle universiteiten in Nederland weten dat hij zat te springen om medewerkers, studenten, collega's en ondersteuning. Bij de hoogleraren Klassieke Archeologie begonnen lijstjes met Satricum-scriptieonderwerpen te circuleren. Nu vond mijn VU-hoogleraar Boersma het niet zo belangrijk wat je voor onderzoek deed, als het maar om primair materiaal ging ("je moet weten hoe dat voelt - theoretiseren doe je maar in je eigen tijd"), en als er maar een soort team omheen en toekomst in zat. Mijn weifelachtigheid het volgende jaar, in 1979, over wat of ik nou toch als afstudeeronderwerp moest nemen, wimpelde hij krachtig weg. "Je gaat de antefixen maar doen. Dat is een mooi onderwerp. Stibbe is een puike geleerde en hij is een goed team aan het opbouwen, en zo zie je nog eens wat van Rome". Want wee je gebeente als je je ogen in een van de twee hoofdsteden van de antieke wereld - Athene of Rome - niet de kost gaf. Daar ging je in de jaren zeventig ter afsluiting van je studie nog rus-

tig een jaar heen. Een soort 20ste-eeuwse Grand Tour, voor jonge dames en heren, om hun vorming in de hartlanden van de westerse beschaving te voltooien. De opdracht was dus: doe maar een mooie materiaalgroep, en dat waren die antefixen geloof ik best wel, en ga vooral met de archeologische gids onder je arm minstens een dag per week gedurende acht maanden door Rome lopen. Dan kom je op een stralende septembermorgen in de Eeuwige Stad aan, waar je nog maar een doodenkele keer eerder was geweest, met een veel te grote hutkoffer vol papier, pennen en paperclips. Aan typemachines deden we niet en de PC, laat staan de lap top, was nog niet uitgevonden. Beetje zenuwachtig ook wel. Ik nam dan ook geheel per abuis een clandestiene taxi die me in geld van nu honderd gulden kostte, waarvan de motor met een touwtje binnenuit moest worden gestart, en van welks bestuurder de oude moeder met hoofddoek en al kreunend op de achterbank zat. Uiteindelijk kwam ik toch te bestemder plekke.

Antefixen onderzoeken in de Villa Giulia. Hoe doe je dat? Er was niemand die ik kende die dat ooit had gedaan. Ik had één wetenschappelijk artikel over dat onderwerp gevonden, van een geleerde Amerikaanse mevrouw Nancy Winter, waarvan ik helemaal niets begreep, van het artikel dan. Met de dame in kwestie is later een hartelijke vriendschap gesloten. Maar hoe begin je? Gelukkig had Boersma me verteld dat je gewoon

Het Museum van de Villa Giulia in Rome. In de magazijnen bevindt zich het materiaal afkomstig uit de 19de- en begin 20ste-eeuwse Italiaanse opgravingen in Satricum.

moet gaan beschrijven. Eindeloos. Dan kwam het vanzelf. En gelukkig had de tekenaar van het Amsterdamse archeologisch instituut me aangeraden om die gekke, ongeveer levensgrote veelal als mensenkop uitgevoerde terracotta plastieken gewoon maar te tekenen. En wel door een lood-zware, dikke glasplaat op de neus van het ding te leggen, één oog dicht te knijpen en met een luxe Rotring-inktpen wat je zag aan contour en tekening op het glas na te trekken. Die glasplaat nam je dan mee naar huis en trok je over op calceerpapier. Eerst in potlood en dan in inkt. Met schaduw. Correcties deed je de volgende dag. Idem voor de fotografie: maak maar goede professionele foto's, dan heb je tenminste wat. Na verloop van tijd kreeg je dan een fatsoenlijke basisdocumentatie, en daar kon je als archeoloog-in-opleiding toch waarachtig wel verstandige dingen over bedenken. Makkelijk zat.

Maar hoe begin je dan? Bij het museum aanbellen en roepen "ik kom de antefixen van Satricum overtrekken?" Ook daar was aan gedacht. Met een officiële door Stibbe geschreven en van vele grootzegels voorziene aanbevelingsbrief maakte ik mijn opwachting bij de museumdirecteur, in dit geval mevrouw Pelagatti, die mij dan een geschreven toestemmingsbrief voor betreding van de depots zou geven. Aldus gedaan. Niet wetende dat die toestemmingsbrief er nooit is gekomen, dat Pelagatti mij ten strengste zou verbieden ook maar aan publicatie te denken, en dat zij de hoofdclaviger (letterlijk sleuteldrager) lijfelijk aan mij zou voorstellen. Dat alles gebeurde pas na uren wachten want de EU was nog erg ver weg en Italië was nog Italië. Dat wachten, waardoor je werk effectief per dag tot 2 of 3 uur beperkt zou blijven, was een hele verrassing.

Wat ik ook niet wist was dat er helemaal geen magazijn was. Er was een vliering boven het hele museum, via een donkere wenteltrap te betreden. De zolder was onder de dakspanten open naar buiten. Vuil, stof en vet van jaren bedekte het materiaal uit Satricum en nog een twintigtal oud-Latijnse steden. In de zomer bloedheet, 's winters ijskoud en vochtig. Inventarisnummers hadden de stukken alleen bij toeval: weggesleten of eraf gewaaid. En ze lagen op vlakke tafels naast en soms dwars door materiaal van andere vindplaatsen. Schoonmaken? Ja, da's nou jammer, stromend water hebben we hier op zolder niet. Neen, u mag alleen de stukken meenemen waarvoor u qua inventarisnummer toestemming hebt. Neen, licht hebben we hier ook niet. Neen, u kunt maar één kistje per dag mee naar de binnenplaats nemen, anders blijven we aan de gang. Ja maar ik

moet toch kunnen vergelijken (althans, zo bedoelde ik in mijn toen nog sterk aan verbetering onderhevige Italiaans)? Tsja, daar gaan wij niet over.

Na acht maanden had ik me een ik mag wel zeggen buitengewoon goed gedocumenteerd beeld van zo'n vijfhonderd antefixen gevormd. Wist ik veel dat je seriewerk niet stuk voor stuk hoeft te beschrijven, tekenen en fotograferen. De middagen kon je besteden door in de zeer goed gevulde archeologische bibliotheken op loopafstand rustig en systematisch je onderwerp af te struinen. Later begreep ik dat dat de beste ter wereld waren. De scriptie lag er uiteindelijk ook wel zo ongeveer. In het Engels, want de hoogleraar vond dat je toch wel in een beschaafde wetenschappelijke taal moest kunnen werken (ik heb hem vervloekt). Drie technisch toch wel heel verschillende groepen, die heel redelijk stilistisch samenhangende series vormden, en het gebruikelijke resthoopje onbestemd en varia. Maar wat moest je ermee? Publiceren, les één van mevrouw de museumdirecteur, was uitgesloten, want de rechten (rechten?) op het materiaal van Satricum lagen bij een

Riemer Knoop in de Villa Giulia met een van 'zijn' antefixen

oude Romeinse dame die in de vroege jaren vijftig als inspecteur van de Villa Giulia er nog eens een opgraving had uitgevoerd, en het geeft als gast geen pas de gebruiken van het land te schenden. Dus een vuistdikke scriptie (vast geen toeval dat die 600 bladzijden telde: 500 voor de stukken en 100 in- en uitleiding) thuis in de kast gemierd, wel cum laude afgestudeerd en daarom een eervolle uitnodiging van Stibbe om er met een driejarige beurs een promotie van te maken. De eerste der Satricanen.

Riemer Knoop

In het najaar van Riemers promotie, in 1987 – ik was toen vijfdejaars student – drukte ik welgemeend mijn eerste voetsporen in het stof van de Villa Giulia-magazijnen. Ik had een beurs van zes maanden weten te bemachtigen om een onderzoek te doen naar het vroegste grafveld van Satricum. In de Villa Giulia liggen helaas niet de resultaten van onze eigen, Nederlandse opgravingen, maar alleen die van de Italiaanse expedities van 1896-1898 en 1907-1910. De oude opgravingen in de Noordwest Necropool nemen daarbij een speciale plaats in, omdat het grafveld al grondig was omgeploegd voordat de Nederlanders op het Satricaanse toneel verschenen. Die grafinhouden zouden het onderwerp vormen van mijn toekomstige doctoraalscriptie.

Nu was het grafveld in studieuze zin niet geheel onbetreden bij mijn aankomst in de Grote Stad. De Satricum-tentoonstelling die in 1985 in Leiden was gehouden, bevatte een ruime keus aan objecten daaruit, die ook keurig waren beschreven in de bijbehorende catalogus. Maar er moest meer zijn, had Coen Stibbe mij toevertrouwd, veel meer misschien, diep verstopt in de magazijnen van de Villa Giulia. Onbekende schatten, wachtend op de jonge Howard Carter die ze uit hun vergetelheid kwam redden. En, zo had Stibbe er haast fluisterend aan toegevoegd, dan was er nog het mysterie van de oude opgravingen zelf. Wat was er precies gebeurd in die jaren, waarom werden alle Italiaanse archeologen toch zo onrustig als de oude opgravingen ter sprake kwamen, waar waren al die manuscripten, tekeningen, dagboeken en bruinrijze foto's gebleven die naar men zei toch moesten bestaan?

Een beetje Howard Carter voelde ik mij dus wel toen ik mij 's ochtends aan de poorten van het museum vervoegde, gewapend met een fototoestel, pennen, meetgerei en wat al niet. Of ik nou had verwacht dat er een klein feestcomité zou klaarstaan om mij te verwelkomen weet ik niet

meer, maar het was in ieder geval niet zo. De custodes (suppoosten) leken bepaald niet verheugd dat weer zo'n jonge onderzoeker hun dagelijkse routines kwam verstoren. De introductiebrief maakte genoeg indruk om snel de hoofdcustode en zijn drie hulpen bijeen te krijgen, maar daar bleef het toch bij. Ik moest immers begrijpen dat het vandaag, ja eigenlijk de hele week en waarschijnlijk de rest van het seizoen, te druk was om telkens maar weer de magazijnen en vitrines open en dicht te doen. "Maar hoe moet het dan verder met mijn onderzoek?", wist ik vertwijfeld in mijn gebrekkigste Italiaans uit te brengen. "*Domani, domani*", antwoordde de custodes gelaten, en weg waren ze weer.

Goede raad was duur, dus het leek mij inderdaad het beste om het morgen maar weer eens te proberen. Toen ik me de volgende dag meldde, gaf de receptioniste een opgewekte blijk van herkenning, wat mij hoopvol stemde. Driftig begon ze te bellen om de oppercustode te vinden, in een orgie van Italiaanse snelzinnen die mijn talenkennis te boven gingen. Maar blijkbaar zonder succes, moest ik vaststellen terwijl de minuten kwartieren werden en de tweede ochtend verstreek. "*In giro*", "*in giro*", voegde de receptioniste mij herhaaldelijk en op geruststellende toon toe. Wat dat precies betekende wist ik niet, maar ik vermoedde dat het voor mijn Grote werk niet veel goeds inhield.

"Ze waren blijkbaar hun ronde aan het maken", legde een behulpzame mede-bursaal mij uit toen ik tegen het middaguur gefrustreerd naar het NIR terugkeerde. Want dat was inderdaad de betekenis van deze geheimzinnige woorden, die ik nadien nog vaak heb moeten horen. Maar ze brachten me wel tot mijn eerste grote ontdekking in het museum: het doorgronden van het ritueel van de magazijn-opening. Dat opende in de patio van het museum, waar men tussen negen en vijf over negen stipt in hinderlaag moest liggen om het complete span custodes kuierend en keuvelend aan te treffen. Een minuut later placht het gezelschap zich namelijk te ontbinden om *in giro* te gaan. Het was dus zaak op het juiste moment toe te slaan met wat gekout over het weer, de politiek of de laatste expositie in het museum ("Dat zal heel wat inspanning hebben gekost, nietwaar?". "Zeker, zeker, *dottore*, dat viel niet mee". "En straks alles weer afbreken, hè?" "Inderdaad, *dottore*, inderdaad, maar dat duurt nog wel een paar maanden." "Gelukkig maar, de boog kan niet altijd gespannen zijn, nietwaar?" "En waar woord, *dottore*, een waar woord"). Dan kwam na enige aarzeling de onvermijdelijke hamvraag aan de orde of ik die dag wéér in het magazijn moest zijn. Op

mijn bevestigend antwoord slaakte de oppercustode een diepe zucht, wendde de ogen ten hemel en voegde zich grootmoedig in het onvermijdelijke.

De tweede fase van het ritueel. De oppercustode ging plechtig voor naar het nagebouwde Etruskische tempeltje in de tuin van het museum, dat dienst deed als zijn kantoortje. In zijn kielzog volgden, in hiërarchische volgorde, de custodes tweede, derde en vierde rang en ikzelf als hekenschluiter. Aangekomen bij het tempeltje verdween de oppercustode naar binnen, terwijl de custode tweede rang zich posteerde zich bij de deuropening; de rest van het gevolg bleef beleefd op afstand. Na ettelijke minuten kreeg de custode tweede rang door een kiertje de sleutel aangereikt, daalde daarmee de trappen van het tempeltje af en overhandigde hem ontzagvol aan de custode derde rang. Tijdens de volgende fase van het ritueel - de gang naar het magazijn - verdween de custode derde rang tijdelijk nog even in een zijkantoor om het alarm af te zetten. Dat kon lang of kort duren, al naar gelang het aantal personen met wie hij nog een babbeltje had te maken, terwijl ik met de custode vierde rang het gesprek over het weer of de expositie voortzette. In de laatste fase van het ritueel ontgrendelde de custode derde rang de deur van het magazijn, waarna de custode vierde rang gedienschtig voor mij een tafel en stoel begon af te stoffen. Het was dan doorgaans ruim voorbij half tien en zaak om snel aan de slag te gaan. Want rond twaalf uur, uiterlijk half een begon alweer het afsluiteritueel. De custodes gingen immers om half twee 's middags naar huis, zodat ze veiligheidshalve de afrondende werkzaamheden rond noon inzetten....

Ik zou de Villa Giulia geen recht doen als ik aan deze schets niet toe zou voegen dat er heel veel is veranderd sinds die jaren. Nieuwe directeuren en een nieuwe tijdgeest hebben het museum ondertussen zichtbaar goed gedaan. Ook de oude oppercustode ging met pensioen en gaf het roer over aan zijn tweede man die zijn taak een stuk minder formeel oppakte. De Nederlandse studiebezoeken werden welhaast een vast onderdeel van de dagelijkse routine der custodes. Ook zelf ben ik, na die eerste keer in 1987, vele malen terug geweest in Rome, alleen of met studenten, om de vondsten uit het grafveld en later het votiefdepot onder de tempels in kaart te brengen. Tegenwoordig springen de custodes verheugd op bij iedere hernieuwde verschijning en sluit de oppercustode mij amicaal in zijn armen ("Carissimo dottore, waar bent u al die tijd geweest?!"). Daarmee is helaas ook de folklore

Demetrius Waarsenburg aan het werk in het magazijn in de Villa Giulia

van het magazijnopeningsritueel verloren gegaan. Tijdens mijn laatste bezoeken kreeg ik eenvoudigweg de sleutel mee om mijzelf in en uit het magazijn te laten op de uren dat het mij uitkwam. Handzaam voor het werk, dat zeker, maar toch een Satricaanse traditie minder...

Demetrius Waarsenburg

In oktober 2001 was ik op een congres voor Etruskische en Italische studies in de Villa Giulia. Een monstercongres, met zoals gewoonlijk over de honderd lezingen die ieder tien minuten mochten duren, en waar niemand zich, behalve ik, aan hield.

Ter gelegenheid van het congres werd op de eerste avond een tentoonstelling geopend met nieuw terracotta materiaal uit Veii, Vulci, en Cerveteri - mijn specialiteit! Honderden mensen, bijna allemaal Italianen. Eindeloos wachten op een of andere onderminister. Maar ik zag zoveel bekenden dat ik me geen moment verveelde. Bekenden van alle jaren dat we in de Villa Giulia hadden gewerkt, buitenlandse en Romeinse specialisten op het gebied van de architectonische terracotta's die Riemer en ik, en ik later alleen, hadden ontmoet op congressen. Allemaal vrouwen, ex-studenten van grote professoren die des-

tijds geen zin hadden in dakpannen en dat dus aan de assistentes overlieten. Met als gevolg dat de grote studiosi van architectonische terracotta's nu allemaal vrouwen zijn én hoogleraar, of directeur van musea. Eindelijk gerechtigheid.

Gelukkig was ook de Soprintendente van Zuid-Etrurië aanwezig, de statige Romeinse Anna Maria Moretti, ook een terracotta-specialiste. Ze had ooit de architectonische terracotta's van Vulci bestudeerd en was nu de baas in de Villa Giulia. We bewonderden samen de prachtige plek, de Villa Poniatowsky, op een steenworp van de Villa Giulia. De restauratie van dit 16de-eeuwse gebouw was nog in volle gang en overal stonden nog emmers en stellingen. Maar de tentoonstellingsruimte was wel klaar.

Toen ik Moretti herinnerde aan het oorspronkelijke plan om de Satricum-collectie hier te tonen, samen met alle andere vondstgroepen uit Latium Vetus, durfde ik te opperen dat er misschien straks ook wel een klein plekje voor de beelden van Satricum zou zijn. Die waren namelijk onderwerp van mijn scriptie- en promotieonderzoek geweest.

Moretti reageerde onmiddellijk: "forse? forse? è sicuro che le terrecotte di Satricum saranno esposti qui, anche subito!" ("Wat "misschien"?

De Jupiterkop, fragment van een van de 12 bijna levensgrote terracotta beelden die de nokbalk van de tweede tempel van Mater Matuta sierden

Maar natuurlijk worden de Satricum-terracotta's hier getoond, en wel direct!"). En ze onderstreepte haar woorden door er prompt Francesca Boitani, de directeur van het museum, als getuige bij te roepen. Met een zwaai trok ik een flokje uit mijn zak en gaf dat aan Francesca: "Hier, alvast de catalogus!".

Een paar maanden eerder was ik namelijk op hun uitdrukkelijke verzoek naar Rome gereisd omdat er geld voor de restauratie van het Laat-Archaïsche tempeldak van Satricum en 'mijn' beelden beschikbaar was gekomen. Die ochtend waren Boitani en ik naar het magazijn afgedaald om, samen druk rokend en pratend, alle stukken uit te zoeken die voor restauratie in aanmerking konden komen. Dat was een ongelooflijk emotioneel moment geweest. De beelden en de antefixen zouden nu door een groot publiek kunnen worden gezien!

Een jaar ervoor hadden Riemer en ik Francesca Boitani al in haar kantoor opgezocht. We hadden alle tekeningen en reconstructies bij ons gehad, en haar formeel al ons werk 'teruggegeven'. Per slot van rekening hadden wij, dankzij de staf van de Villa Giulia, twintig jaar lang ongestoord ons monnikenwerk in het museum kunnen doen. Het was een bijzonder moment geweest, want nu was ons werk klaar.

Francesca had bij die gelegenheid gezegd dat er een plan lag om de Villa Poniatofsky speciaal voor Satricum in te richten, maar Riemer en ik hadden zo onze twijfels gehad. De restauratie was immers al tientallen jaren aan de gang en pas in het Heilig Jaar 2000 was er eindelijk geld vrijgekomen om die te voltooien. Jarenlang waren Riemer en ik langs de villa gelopen op weg naar de bar of het postkantoor. Alleen maar steigers en groene doeken waren er te zien en de ramen waren altijd kapot. De villa werd alleen nog maar gebruikt als toevluchtsoord voor junks en prostituees. Een jammerlijk gezicht. Maar nu was er pracht en glorie, op die zachte zomeravond in oktober vorig jaar.

De tentoonstelling: veel architectonische terracotta's en een volslagen onbekende, levensgrote terracotta beeldengroep van Athena en Heracles uit Veii. Ik wist dat die al voor de Tweede Wereldoorlog in het magazijn van de Villa Giulia was beland. Prachtig gerestaureerd nu, in elkaar gezet met behulp van plexiglas staven.

Met een groepje vriendinnen, de Romeinse terracottare ('terracotta-dames'), zoals we onszelf plegen te noemen, raakten we in discussie met de grote professor Colonna uit Rome, de verantwoordelijke voor de interpretatie en datering van

de beeldengroep van Veii. Hij probeerde me ervan te overtuigen dat ik in mijn lezing van die morgen zowel de datering van deze groep te vroeg had gezet, als ook de groep op het dak had geplaatst, terwijl hij toch had beweerd dat het om een votiefgeschenk ging. Ik bleef volhouden, erop wijzend dat we het wel nooit echt zouden weten, maar dat beide mogelijkheden toch gewogen moesten worden. De professor en ik gingen vriendelijk uiteen, en ik deed hem de belofte in de publicatie mijn en zijn visie zorgvuldig te behandelen, waarop hij mij uitvoerig dankte. De terracottare bleven in verbijstering achter. Dat hij zó aardig was geweest terwijl ik iets had gezegd dat zij waarschijnlijk, waren zij mij geweest, met de academische dood hadden moeten bekopen.

Ik vond het een grote eer, zo serieus en met respect door Colonna behandeld te worden. Het was sowieso een fantastische dag geweest. Iets wat toch niemand zou verwachten, zeker ikzelf niet, daar rond te lopen tussen al die beroemdheden en aangesproken te worden alsof je een van hen bent. Het maakte me bescheiden en verlegen, en het beeld kwam terug hoe ik als eigenwijze, maar onzekere jongedame uit Amsterdam in het magazijn van de Villa Giulia was begonnen, in de winter van 1982. Met een zwart koffertje, nerveus en nauwelijks Italiaans sprekend, op weg naar de Villa Giulia om mijn scriptie voor te bereiden. Ik worstelde dagelijks met mijn fragmenten en tekeningen, Munsell-kleurcodes en foto's, maandenlang. De nokbalkbeelden van Satricum groeiden in mijn hoofd. Het waren er tien, en ze beeldden de strijd uit tussen de Olympische goden en de giganten.

Op een ochtend in november 1982 was de pro-

Fragment van een levensgrote terracotta kop van Heracles behorend bij een Athena- en Heraclesgroep die het dak van het eerste kleine tempeltje van Satricum sierde.

fessor in het magazijn. Hij stelde zich natuurlijk niet voor, en hij was in heftige discussie met een custode. Toen ik verlegen knikte, pakte hij een stuk van mijn tafel. Een fragment van een levensgrote mannenkop, in rode klei. Wat ik ervan dacht. Ik zei in onmogelijk Italiaans: "Die hoort niet bij mijn groep, want de klei is anders". Hij fronste: "Daar geloof ik niets van, want het is het hoofd van Heracles en die hoort bij de beelden die jij nu aan het bestuderen bent". Zijn misnoegen liet hij duidelijk blijken. Het was in Italiaanse ogen immers ongepast dat ik daar, jong en onervaren, dagelijks kon werken aan het schitterende materiaal dat ingepakt in kranten uit 1903 eindelijk het licht zag. Maar het was zijn meester Massimo Pallottino geweest die liever buitenlanders aan het werk had dan de Italiaanse geleerden die alleen maar ruzie met elkaar maakten. Ik durfde de professor niet tegen te spreken, en ging vertwijfeld aan het werk.

In een latere reconstructie bleek de bewuste kop te horen bij een Athena- en Heraclesgroep van het Ionische dak in Satricum (dat van het eerste kleine tempeltje), een zeldzame parallel voor de beeldengroep van Athena en Heracles uit Veii die nu zo schitterend was gerestaureerd en tentoongesteld op de tentoonstelling in de Villa Poniatowsky. De beelden uit Satricum zijn waarschijnlijk gemaakt in hetzelfde atelier als die uit Veii, en vormden ontegenzeggelijk een akroterion.

Na afloop van het congres kwam Francesca Boitani stralend op me af met een rol onder haar arm. Een levensgroot affiche met daarop de beeldengroep van Veii, in kleur. Een kadootje als dank voor onze inzet en ze zei: "Het volgende congres zal gewijd zijn aan Satricum. En we maken een Satricum-tentoonstelling in de Villa Poniatowsky."

Patricia Lulof

oude Romeinse dame die in de vroege jaren vijftig als inspecteur van de Villa Giulia er nog eens een opgraving had uitgevoerd, en het geeft als gast geen pas de gebruiken van het land te schenden. Dus een vuistdikke scriptie (vast geen toeval dat die 600 bladzijden telde: 500 voor de stukken en 100 in- en uitleiding) thuis in de kast gemierd, wel cum laude afgestudeerd en daarom een eervolle uitnodiging van Stibbe om er met een driejarige beurs een promotie van te maken. De eerste der Satricanen.

Riemer Knoop

In het najaar van Riemers promotie, in 1987 – ik was toen vijfdejaars student – drukte ik welgemeed mijn eerste voetsporen in het stof van de Villa Giulia-magazijnen. Ik had een beurs van zes maanden weten te bemachtigen om een onderzoek te doen naar het vroegste grafveld van Satricum. In de Villa Giulia liggen helaas niet de resultaten van onze eigen, Nederlandse opgravingen, maar alleen die van de Italiaanse expedities van 1896-1898 en 1907-1910. De oude opgravingen in de Noordwest Necropool nemen daarbij een speciale plaats in, omdat het grafveld al grondig was omgeploegd voordat de Nederlanders op het Satricaanse toneel verschenen. Die grafinhouders zouden het onderwerp vormen van mijn toekomstige doctoraalscriptie.

Nu was het grafveld in studieuze zin niet geheel onbetreden bij mijn aankomst in de Grote Stad. De Satricum-tentoonstelling die in 1985 in Leiden was gehouden, bevatte een ruime keus aan objecten daaruit, die ook keurig waren beschreven in de bijbehorende catalogus. Maar er moest meer zijn, had Coen Stibbe mij toevertrouwd, veel meer misschien, diep verstoep in de magazijnen van de Villa Giulia. Onbekende schatten, wachtend op de jonge Howard Carter die ze uit hun vergetelheid kwam redden. En, zo had Stibbe er haast fluisterend aan toegevoegd, dan was er nog het mysterie van de oude opgravingen zelf. Wat was er precies gebeurd in die jaren, waarom werden alle Italiaanse archeologen toch zo onrustig als de oude opgravingen ter sprake kwamen, waar waren al die manuscripten, tekeningen, dagboeken en bruinigrijze foto's gebleven die naar men zei toch moesten bestaan?

Een beetje Howard Carter voelde ik mij dus wel toen ik mij 's ochtends aan de poorten van het museum vervoegde, gewapend met een fototoestel, pennen, meetgerei en wat al niet. Of ik nou had verwacht dat er een klein feestcomité zou klaarstaan om mij te verwelkomen weet ik niet

meer, maar het was in ieder geval niet zo. De custodes (suppoosten) leken bepaald niet verheugd dat weer zo'n jonge onderzoeker hun dagelijkse routines kwam verstoren. De introductiebrief maakte genoeg indruk om snel de hoofdcustode en zijn drie hulpen bijeen te krijgen, maar daar bleef het toch bij. Ik moest immers begrijpen dat het vandaag, ja eigenlijk de hele week en waarschijnlijk de rest van het seizoen, te druk was om telkens maar weer de magazijnen en vitrines open en dicht te doen. "Maar hoe moet het dan verder met mijn onderzoek?", wist ik vertwijfeld in mijn gebrekkiigste Italiaans uit te brengen. "*Domani, domani*", antwoordde de custodes gelaten, en weg waren ze weer.

Goede raad was duur, dus het leek mij inderdaad het beste om het morgen maar weer eens te proberen. Toen ik me de volgende dag meldde, gaf de receptioniste een opgewekte blijk van herkenning, wat mij hoopvol stemde. Driftig begon ze te bellen om de oppercustode te vinden, in een orgie van Italiaanse snelzinnen die mijn talenkennis te boven gingen. Maar blijkbaar zonder succes, moest ik vaststellen terwijl de minuten kwartieren werden en de tweede ochtend verstreek. "*In giro*", "*in giro*", voegde de receptioniste mij herhaaldelijk en op geruststellende toon toe. Wat dat precies betekende wist ik niet, maar ik vermoedde dat het voor mijn Grote werk niet veel goeds inhield.

"Ze waren blijkbaar hun ronde aan het maken", legde een behulpzame mede-bursaal mij uit toen ik tegen het middaguur gefrustreerd naar het NIR terugkeerde. Want dat was inderdaad de betekenis van deze geheimzinnige woorden, die ik nadien nog vaak heb moeten horen. Maar ze brachten me wel tot mijn eerste grote ontdekking in het museum: het doorgronden van het ritueel van de magazijn-opening. Dat opende in de patio van het museum, waar men tussen negen en vijf over negen stipt in hinderlaag moest liggen om het complete span custodes kuierend en keuvelend aan te treffen. Een minuut later placht het gezelschap zich namelijk te ontbinden om *in giro* te gaan. Het was dus zaak op het juiste moment toe te slaan met wat gekout over het weer, de politiek of de laatste expositie in het museum ("Dat zal heel wat inspanning hebben gekost, nietwaar?". "Zeker, zeker, *dottore*, dat viel niet mee". "En straks alles weer afbreken, hè?" "Inderdaad, *dottore*, inderdaad, maar dat duurt nog wel een paar maanden." "Gelukkig maar, de boog kan niet altijd gespannen zijn, nietwaar?" "En waar woord, *dottore*, een waar woord"). Dan kwam na enige aarzeling de onvermijdelijke hamvraag aan de orde of ik die dag wéér in het magazijn moest zijn. Op

DE KOST GAAT VOOR DE BAAT UIT

door Riemer Knoop, medewerker Satricum-project

Wat mag archeologisch werk kosten? In 1976 stemde de toenmalige directeur van het Nederlands Instituut in Rome (NIR) grootmoedig toe in een eenmalige investering van 5000 gulden. Wist Coen Stibbe ons jaren daarna op een vertrouwelijk moment te vertellen. Dat was nodig voor het archeologisch onderzoek naar een vermoedelijke Etruskische constructie op het terrein van Majesteits vakantieverblijf in Porto Ercole – het eerst veldwerkproject van het NIR. Het bleek een middeleeuwse boerderij, maar tot Stibbe's verbazing bleef sindsdien een bedrag van die grootte jaarlijks op zijn budget terugkeren. Er kon wat gedaan worden!

De eerste jaren van het Satricum-onderzoek was de financiering werkelijk een probleem. Met een paar duizend gulden kom je nu eenmaal niet ver. Daarom werd gebruik gemaakt van de beurzen die het NIR jaarlijks kon vergeven aan Nederlandse studenten. Geen vetpot, maar de grote directe kosten waren er in elk geval deels door gedekt. De rest moest elders worden gevonden, zoals in een potje 'cultureel' van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Ook had het toenmalige ministerie van WVC nog wel een slim potje 'buitenland'. Voor grote investeringen, bijvoorbeeld voor de permanente huur van het opgravingshuis, rijdend materieel en opslag, moest weer een andere oplossing worden gevonden. Daarvoor werd een heuse Nederlandse miljonair opgevrijd, die b-i-j-n-a een prachtig laat-negentiende eeuws palazzo in het onooglijke gehucht Le Ferriere aankocht. Bijna, want te elfder ure schrikte hij terug voor de geweldige bureaucratische rompslomp die dit soort dingen voor buitenlanders in het toenmalige pre-EU Italië nu eenmaal met zich mee brachten. En met dat palazzo viel het uiteindelijk ook wel mee: veel mooie voorkant, maar van achteren niet meer dan een slop.

Van alle kanten is er altijd creatief nagedacht en zijn er creatieve oplossingen gevonden. Zo werd in 1982 de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium opgericht. Die had in de eerste plaats tot doel de continuïteit van het Nederlandse onderzoek in Satricum veilig te stellen, bijvoorbeeld wanneer onverhoopt de politieke wind uit een Satricum-ongunstige hoek zou gaan waaien. Daarnaast was zij opgericht om bij

Italiaanse en Nederlandse bedrijven en individuen extra middelen te verwerven voor het beter op de rails zetten van het Satricum-circus. Uit de kleine en grote bijdragen – genoemd mogen worden Philips Italië en Olivetti Nederland – zijn zowaar een kleine bestelauto, luxe vitrines en dia-opbergkasten bekostigd die jaren en jaren dienst deden. En daarnaast konden de verschillende opgravingshuizen en studiecentra decennialang dankzij de Stichting worden gehoord.

Twee opvallende andere inkomstenbronnen mogen niet onvermeld blijven. Begin jaren negentig kreeg de opgravingsleiding het verzoek om eens 'iets voor jongeren' te doen. Daarvoor waren door de Europese Commissie bescheiden fondsen ter beschikking gesteld. De jongeren moesten wel uit een aantal buitenlandse landen komen, en in de beoogde campagnes in de zomers van 1984-1986 werd een – toen nog als verdachte politieke propaganda ervaren – tweetal avonden met presentaties van de Europese samenwerkingsgedachte verplicht gesteld. Die opgravingsseizoenen staan sindsdien bekend als 'de kindercampagnes'. In sommige opzichten kinderkruistochten, want de jongste was ooit 11 jaar, Babylonische taalproblemen gierden over het veld, en wat moet je in vredesnaam toch op het heetst van de zomer met een eenzaam schoolklasje op een grotendeels opbegrepen stuk braakliggend terrein in Zuid-Italië? In elk geval konden de noodopgravingen van de Romeinse Villa erdoor zeker worden gesteld.

Een andere onverwachte financiering kwam van de kant van de Stichting Praemium Erasmianum. In 1991 werd de Erasmusprijs aan Massimo Pallottino uitgereikt, groot 300.000 gulden. Pallottino was de grand old man van de Italiaanse archeologie, die in 1976 de noodklok had geluid over de teloorgang van het archeologisch erfgoed in midden-Italië, en die de Nederlandse bemoeienis met Satricum altijd een warm hart had toege dragen. De besteding van het prijzengeld moest worden geoormerkt voor een passende bestemming. Dat werd de tentoonstelling 'Satricum - een stad in Latium', die in 1985 in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden opende, en daarna ook nog in Museum Kam in Nijmegen te zien was. Het voorbereiden van tentoonstellingen is altijd dankbaar aangegrepen om tegelijk primair onderzoek te doen, zoals de uitwerking van de opgravingsgegevens. Zo vang je immers twee vliegen in één klap.

De 'gewone' kosten werden intussen merendeels opgevangen uit de vaste aanstellingen van verschillende stafleden: het hoofd van de archeologische afdeling van het NIR, en verschillende medewerkers van de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en van de Universiteit van Amsterdam (UvA). Wat wel eens vergeten wordt is dat juist wanneer er geen campagnes zijn, er eindeloos veel werk te doen is op het gebied van voorbereiding maar vooral ook van uitwerking. In de archeologie geldt nu eenmaal dat één dag opgraven drie tot tien dagen werk op de studeerkamer kost. Dankzij de onverdroten inzet van de vaste

universitaire medewerkers kon het Satricum-circus 25 jaar lang blijven draaien.

Daarnaast is er vanaf het begin naar gestreefd om het veldwerk te laten begeleiden door studie van al in de 19de eeuw opgegraven materiaal - sindsdien in de Villa Giulia in Rome. Daarvoor stelde het NIR tientallen jaren grootmoediglijk vrijwel permanent een aantal studiebeurzen ter beschikking. Naarmate die onderzoeken vorderden kwamen er promotieaanstellingen voor in de plaats, die merendeels door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) betaald werden. Dat gold ook voor de

Aan de dekkingskant is de volgende berekening te maken:

KOSTEN

Campagnes

1977-2001	25 NIR/UvA-campagnes à fl. 50.000	1.250.000
	10 RUG-campagnes à fl. 50.000	500.000
		1.750.000

Tentoonstellingen

Latina 1982	250.000
Leiden/Nijmegen 1985	400.000
Albano 1987	100.000
	750.000

Publicaties

Lapis Satricanus	50.000
2 opgravingsverslagen RUG	150.000
5 dissertaties	200.000
2 opgravingsverslagen NIR/UvA	80.000
Satricum Centennial-bundel	40.000
	520.000

Beurzen

5 promoties à 4 jaar à 75.000	1.500.000
10 scripties à 0,8 jaar à 50.000	400.000
	1.900.000

Vaste universitaire staf

NIR 1977-1990 0,5 f.t.e. à 130.000	910.000
RUG 1978-1990 2 f.t.e. à 100.000	2.600.000
UvA 1991-2001 ca. 0,375 f.t.e. à 80.000	320.000
	3.830.000

TOTAAL circa fl. 8,75 mln

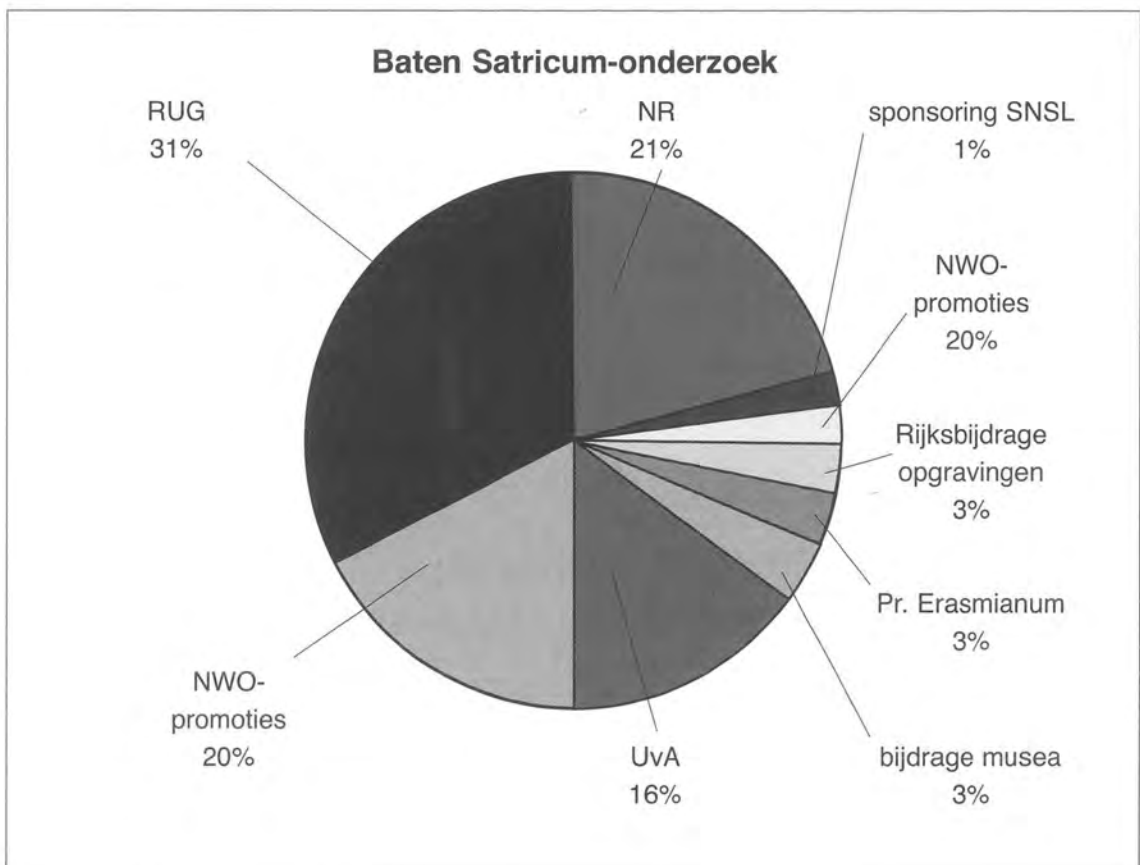
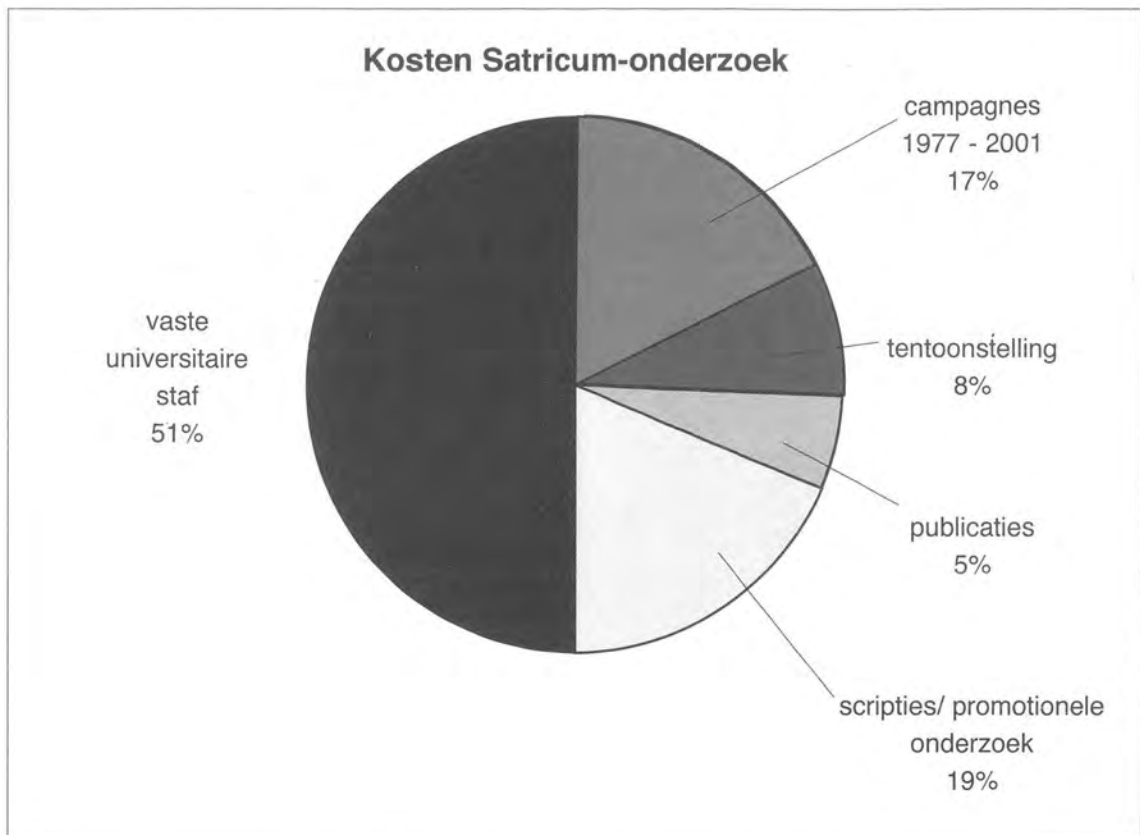
halve boekenplank aan publicaties die uiteindelijk zijn verschenen. Voorzover het geen directie publicaties van opgravingswerk uit de jaren 1977-1990 betrof, dat door het NIR werd betaald, kon met succes van het NWO-publicatiefonds gebruik worden gemaakt. Daarmee werden zowel vertalingen - als archeoloog schrijf je nu eenmaal voor een internationaal publiek, en niet iedereen is de Engelse taal machtig - als de directe publicatiekosten gedekt.

Het is lastig een meer dan grove inschatting te maken van wat er werkelijk is uitgegeven en van

de dekking daarvan. Maar we komen een heel eind als we systematisch, bloksgewijs en niet te fijnmazig te werk gaan. De schema's die hieronder volgen geven een indruk van de onderverdeling van de kosten en baten. De bedragen zijn orde van grootte schattingen en in guldens van nu. De campagnekosten zijn ook maar bij benadering, op basis van het feit dat er jaarlijks gemiddeld wel één grote opgraving is geweest, en gedurende 10 jaar twee, door het NIR/UvA-team en het RUG-team. In sommige jaren werden in totaal wel vier campagnes gehouden, in andere jaren werd wel eens over geslagen.

BATEN

NIR	
Opgravingsbudgetten	200.000
Studiebeurzen	400.000
Aankoop huis Le Ferriere	50.000
Publicatiefonds	200.000
Personeelslasten staf	650.000
	1.500.000
Rijksoverheid - bijdrage opgravingen 1977-1990	
Ministerie WVC/OCenW	150.000
Ministerie BuZa	150.000
	300.000
NWO	
Promotieaanstellingen	1.500.000
Publicatiebijdragen	500.000
	2.000.000
RUG	
Facultair onderzoeksgeld	500.000
Personeelsbudgetten	2.600.000
	3.100.000
UvA	
Facultair onderzoeksgeld	500.000
Personeelsbudgetten	560.000
	1.060.000
Sponsoring via Stichting NSL	70.000
Praemium Erasmianum	300.000
Bijdragen musea aan tentoonstellingen	100.000
Europese fondsen	200.000
TOTAAL	circa fl. 8,75 mln

DE BALANS NA 25 JAAR NEDERLANDS ONDERZOEK

door Marijke Gnade, projectleider Satricum-project

Toen in 1977 de eerste verkennende stappen op de akropolis van Satricum werden gezet, had niemand kunnen bevroeden dat het onderzoek na een kwart eeuw nog in volle gang zou zijn. Nu, 25 jaar later, is het ondenkbaar - met de kennis die wij inmiddels hebben - dat het Satricum-project in slechts een paar jaar afgerond had kunnen worden. Meer dan eens moest het onderzoek op de akropolis worden gestaakt ten behoeve van noodopgravingen in de rest van het stadsgebied. Ongetwijfeld hebben deze niet geplande activiteiten de snelle afronding van het project vertraagd, maar ze bleken uiteindelijk fundamenteel voor de reconstructie van Satricum gedurende zijn lange periode van bestaan. Zonder deze noodopgravingen was ons beeld van het antieke Satricum niet alleen eenzijdig en zeer lacuneus geweest, maar hier en daar zelfs onjuist.

Desondanks rijst altijd de vraag, bij buitenstaanders maar ook bij collega's, of het niet in kortere tijd had gekund of wellicht met minder opgraven. Dat het toch allemaal wel lang duurt en dat het project eigenlijk niets nieuws meer te bieden heeft. Dergelijke wellicht kortzichtige uitspraken moeten vooral gezien worden tegen de achtergrond van de Nederlandse archeologie. Het credo hier is kortdurende projecten met een duidelijk uitgestippeld traject en alleen dan gelegitimeerd, wanneer er sprake is van bedreiging van het cultureel erfgoed. Maar Nederland is Italië niet en de beoordeling van het project zal dan ook door een andere bril moeten plaatsvinden. Dit neemt natuurlijk niet weg dat het nu en dan goed is om het jarenlange onderzoek in Satricum onder de loep te nemen en te inventariseren wat het onderzoek tot nu toe aan concrete informatie heeft opgeleverd en vooral ook wat het heeft bijgedragen aan onze kennis van de oudste geschiedenis van Latium.

Voorop staat dat 'Satricum' begonnen is als een noodproject op uitnodiging van de Italiaanse staat. De site was voor 80 procent vernield en de rest dreigde hetzelfde lot te ondergaan. Zelfs de akropolis - in die tijd toch een officieel monument - bleek niet veilig in de nieuwe bestemmingsplannen van de gemeente Latina. De beslis-

sing van de Italianen om Satricum als site aan de Nederlanders, in casu het Nederlands Instituut te Rome (NIR), uit te besteden getuigt van visie en internationaal denken, wellicht niet direct met Italianen geassocieerde eigenschappen. Initiatiefnemer was de goeroe van de Italiaanse archeologie, Massimo Pallottino, die tot aan zijn dood in 1995 nauw betrokken zou blijven bij het Satricum-project. Prioriteit was natuurlijk om de site uit de vergetelheid te halen en te redden. Pallottino's beslissing om Satricum niet bij zijn landgenoten onder te brengen, is mogelijk te begrijpen vanuit zijn wens een dergelijke belangrijke site te onttrekken aan de elkaar sterk concurrerende regionale Italiaanse circuits. Veelbetekenend in dit verband is bijvoorbeeld dat Satricum onder twee concurrerende archeologische diensten staat. Zo valt het materiaal uit de 19de-eeuwse opgravingen onder directe verantwoordelijkheid van de archeologische dienst van Zuid-Etrurië, terwijl de site zelf onder jurisdictie van die van Latium is gesteld. Tot op de dag van vandaag is van enige samenwerking tussen beide instanties, dan wel afstemming, weinig te merken geweest.

Toen het project in 1977 van start ging was zoveel duidelijk, dat Satricum een rijke site was, gekenmerkt door een grote en gevarieerde hoeveelheid vondsten. Het merendeel was aan het licht gekomen tijdens de Italiaanse opgravingen aan het einde van de 19de eeuw en grotendeels ongepubliceerd opgeborgen op de zolders van de Villa Giulia. Hier lag het in uitzonderlijk slechte omstandigheden, onder dikke lagen stof. De eerste kennismaking van het publiek met het Satricaanse materiaal had plaatsgevonden op de vaak gememoreerde overzichttentoonstelling van Latiale sites uit 1976, *Civiltà del Lazio primitivo* in Rome. Hier kon de bezoeker zich een beeld vormen van de vroegste geschiedenis van Satricum als huttenederzetting (9de-7de eeuw). De daarop volgende periode van huizen en het heiligdom van Mater Matuta met zijn beroemde terracotta's, was gezien de tijdsafbakening van de tentoonstelling vrijwel buiten beschouwing gebleven. Dat gold ook voor de talloze objecten uit de latere periode, waaronder de duizenden votiefgeschenken uit het heiligdom. De eerste stappen van de Nederlandse equipe in de magazijnen van de Villa Giulia (zie elders in dit num-

mer) waren daarom net als die op de akropolis een ware ontdekkingstocht, soms met opzienbarende ontdekkingen. Een hoogtepunt was de vondst van materiaal uit een volslagen onbekende opgraving uit de jaren 1907-1910, compleet met dagboek, opgeborgen in een houten kist en nog gewikkeld in oude kranten. Ontsluiting van het materiaal in de Villa Giulia had daarom de hoogste prioriteit. Die klus werd in de jaren 88-89 geklaard. Meer dan 20.000 objecten werden geïnventariseerd, in een data-base voor iedereen toegankelijk gemaakt en systematisch opgeborgen in een nieuw magazijn dat ons, na een paar jaar afzien, ter beschikking was gesteld.

Doordat er gelijktijdig werd gewerkt in de magazijnen, de archieven en in het veld, ontstond er langzamerhand een samenhangend overzicht waarin oude en nieuwe vondsten hun plaats kregen. Een illustratief voorbeeld is de reconstructie van de verschillende fasen van het heiligdom van Mater Matuta. De enorme hoeveelheden terracotta fragmenten die in de Villa Giulia waren aangetroffen, konden na diepgaande studie gerelateerd worden aan de drie opeenvolgende tempels die uit de Nederlandse heropgraving tevoorschijn waren gekomen. Daarnaast konden bestaande ideeën

met betrekking tot de vroegste hutbewoning van Satricum getoetst en aangepast worden aan de hand van nieuw ontdekte hutten in het veld. Maar in veel gevallen bleek deze toetsing niet meer mogelijk omdat de archeologische resten in het veld vernield waren. Dat gold bijvoorbeeld voor de vondsten afkomstig uit de graven van de rijke Noordwest Necropool of uit het votiefdepot onder de tempels. Desondanks kon ook dat materiaal na studie van alle beschikbare gegevens voor het grootste deel in zijn oorspronkelijke context worden gereconstrueerd. Heel langzaam, maar wel gestaag, kwam uiteindelijk het Satricum dat in de late 19de eeuw was ontdekt opnieuw aan het licht.

Tegelijkertijd met de werkzaamheden in de Villa Giulia waren er vanaf 1977 bijna jaarlijks systematische opgravingen in Satricum. Er werkten twee teams, een van de Universiteit van Groningen en een van het Nederlands Instituut te Rome (NIR), wiens taak in 1991 werd overgenomen door de Universiteit van Amsterdam. De aandacht richtte zich in eerste instantie op de akropolis. Herbestudering van de oude opgravingen en koppeling hiervan aan nieuw, systematisch veldonderzoek, leidden langzamerhand tot een diachroon beeld van de nederzetting. Een van de grote verdiensten van het Gronings onderzoek, dat zich vooral richtte op de bewoningsresten in het terrein voor de tempels van Mater Matuta, is de totstandkoming van een model van opeenvolgende bewoningsfasen van de nederzetting. Voor dit model hebben de Groningse opgravers zich moeten baseren op de vaak zeer slecht bewaarde resten; deze werden in een tienjarig onderzoek over een gebied van circa 1 ha aan het licht gebracht.

De verschillende noodopgravingen die vanaf 1980 achtereenvolgens door het team van het NIR en dat van de Universiteit van Amsterdam buiten de akropolis zijn uitgevoerd, plaatsten de resten op de akropolis in een breder perspectief, zowel in historisch als in urbanistisch opzicht. Hoewel het om vrij geïsoleerde kijkgaatjes in het grote stadsgebied ging, waren de resultaten zo opzienbarend dat ze het tot dan toe gangbare beeld van Satricum in diverse opzichten nuanceerden. Zo bleek het hardnekkige idee dat er van Satricum vanaf circa 500 v.Chr. niet veel meer over was, niet langer houdbaar. De vondst van een 5de-eeuws grafveld in de zuidwesthoek van de stad weersprak in elk geval deze theorie. Zo ook de tot in de 3de eeuw v.Chr. aangetoonde continuïteit in een ander deel van de stad: bovenop een laat 6de-eeuwse monumentale weg naar de akropolis zijn talloze resten

Luchtfoto van de fundamenteën van de drie opeenvolgende tempels van Mater Matuta op de akropolis

*Opgraving van het
5de-eeuwse
Volskische grafveld in
de zuidwest hoek van
het antieke stadsge-
bied van Satricum*

gevonden uit latere periodes. Het is met name deze jongere geschiedenis van Satricum die in de laatste jaren veel aandacht heeft gekregen. De 5de-eeuwse graven bleken bijvoorbeeld een essentieel element in de discussie over de historische aanwezigheid van de Volsken, een inheems Italiaans bergvolk, in Satricum.

Naast de bestudering van bewoningsresten en begrafenisgebruiken is in Satricum veel onderzoek verricht naar de religieuze beleving door de eeuwen heen. Een van de resultaten was de reconstructie van de resten van het beroemde tempelcomplex van Mater Matuta. Tevens werd de inhoud bestudeerd van drie enorme depots, gevuld met duizenden objecten die werden geïnterpreteerd als votieffoffers. Over de exacte betekenis van de talloze gaven in deze depots bestaat geen eenduidig antwoord. Zeker is wel dat ze op een eigen wijze inzicht verschaffen in de cultische gebruiken van de nederzetting door de eeuwen heen. Ze hebben een grote waarde als uitdrukking van religieuze handelingen en vormen door hun min of meer aaneengesloten datering tevens onmiskenbare getuigenissen van religieuze continuïteit in Satricum gedurende een periode van zeker zes eeuwen (8ste-2de eeuw v.Chr.). De tempels van Mater Matuta spelen ook in andere opzichten een belangrijke rol. Van historisch en epigrafisch onschatbare waarde bleek de vondst van de oudste samenhangende Latijnse tekst in de fundamente van de laatste tempel tijdens de eerste campagne in 1977. Door deze vondst werd Satricum behalve een belangrijke archeologische vindplaats in één klap een site met een waarlijk historische dimensie. De gelijkstelling van de in

de inscriptie vermelde figuur met de uit historische teksten bekende Publius Valerius Poplicola, een van de stichters van de Romeinse Republiek, is inmiddels algemeen geaccepteerd. Van vergelijkbaar historisch belang is een wij-inscriptie aan Mater Matuta op een rituele vaas die werd gevonden tijdens de heropgraving in 1989 van het jongste, 'Hellenistisch' votieffodpot. De vermelding op de vaas van de naam van Mater Matuta leverde het definitieve bewijs voor de identificatie van onze site met het Satricum, dat in de historische bronnen in één adem genoemd wordt met de tempel van Mater Matuta.

Satricum op een kruispunt van wegen. Wat te denken van deze vaak gebruikte omschrijving? Letterlijk gezien betekent het dat Satricum gunstig gelegen was: enerzijds aan een vaarroute vanaf de kust, de rivier de Astura, anderzijds aan de verbindingsroute tussen het noordelijk gelegen Etrurië en het zuidelijke Campanië. Bestudering van de vele aspecten van de nederzetting en vergelijking van de vondsten met die in de aangrenzende regio's heeft deze positie op alle fronten bevestigd. Al in de 8ste en 7de eeuw getuigen hiervan de bijzondere geïmporteerde objecten in sommige uiterst rijke 'elitegraven' van Satricum. Gezien de aanwezigheid van dezelfde objecten in graven van de in het binnenland wonende elites zal Satricum als belangrijke doorgeefplaats hebben gediend. Veel van de vroegste luxueuze importen bleven in Satricum zelf, zoals blijkt uit hun aanwezigheid in het oudste votieffodpot. De intermediaire positie van Satricum in de hierop volgende 6de en 5de eeuw kan vervolgens het

Zwartgeverniste vaas met wij-inscriptie aan Mater Matuta gevonden tijdens de heropgraving van het 'Hellenistisch' Votiefdepot in 1989

best worden aangetoond aan de hand van de vele tempelterraccotta's en de architectuur. Elke tempelfase heeft zo zijn eigen stijkenmerken die corresponderen met de op dat moment gangbare gebruiken in de naburige gebieden van Campanië en Etrurië. En wat te denken van de plattegrond van de laatste tempel van Mater Matuta, gedeelte-

lijk Grieks, gedeeltelijk Italisch. De enige parallellen voor deze tempel bevinden zich in het Campaanse Pompeii en het Etruskische Veii en Pyrgi. Behalve stilistische en architectonische observaties kunnen aan de verschillende kenmerken ongetwijfeld ook betekenissen van politieke aard worden verbonden. Dan moet vooral gedacht worden aan bewuste keuzes voor een specifieke decoratie of architectuurvorm in relatie tot de politieke boodschap en betekenis van het heiligdom.

Het bovenstaande toont zonder meer aan dat Satricum als opgraving een unieke positie inneemt in het centraal-Italische gebied. Hoewel de site vrijwel volledig verwoest is, is het mogelijk gebleken om een uitzonderlijk breed diachroon beeld van Satricum te verkrijgen waarin alle aspecten van de antieke samenleving ruimschoots vertegenwoordigd zijn. Het is tevens een van de weinige antieke vindplaatsen in Midden-Italië waar archeologische en historische gegevens elkaar meer dan eens aanvullen. Alleen door langdurig systematisch onderzoek waarin alle mogelijke aspecten in relatie met elkaar bestudeerd en geanalyseerd worden, zijn bovenstaande resultaten haalbaar gebleken. Dat er telkens weer nieuwe vondsten worden gedaan is niet verwonderlijk. Per slot van rekening is Satricum een belangrijke stad geweest, een centrale plaats in Latium. Niet alles hoeft natuurlijk te worden opgegraven, maar ontdekkingen als de in de campagne van 2000 blootgelegde boerderij uit de 3de eeuw v.Chr. op de akropolis tonen aan dat Satricum nog veel nieuws te bieden heeft en stimuleren tot verder onderzoek.

DE TOEKOMST VAN HET SATRICUM-PROJECT

door Herman Brijder, hoogleraar klassieke archeologie Universiteit van Amsterdam en directeur van het Satricum-project

Het Satricum-project is nog lang niet beëindigd. In de nabije toekomst zullen nog vele wetenschappelijke publicaties verschijnen. Over afzienbare tijd zullen boeken uitkomen waarin voorwerpen gepubliceerd worden uit de oude Italiaanse opgravingen gecombineerd met het materiaal dat in de afgelopen 25 jaar door de Nederlandse archeologen is opgegraven. Bijna klaar is het manuscript over het zogenaamde Archaïsch Votiefdepot; dit boek zou als eerste kunnen verschijnen. De twee belangrijkste publicaties van het omvangrijke materiaal uit het 'Hellenistisch' Votiefdepot zullen zijn: een deel over het aardewerk en een over de talloze terracotta voorwerpen waaronder een grote variëteit aan beeldjes, anatomische votiefobjecten en tempelmodellen. En tenslotte wordt hard gewerkt aan het boek over de terracotta bekleding van de laatste en grootste van de drie tempels in Satricum.

Verder zullen drie boeken gewijd worden aan onderdelen van de recente Nederlandse opgravingen: de lagen onder de tempels met de beroemde tempelhut, het zogeheten Santarelli-terrein - dat wil zeggen het gebied met de monumentale weg die naar het heiligdom op de akropolis leidde - en tenslotte het gebied rondom de tempels met de vele gebouwen, waar nog steeds gegraven wordt. Het is een goed idee om uiteindelijk een overzichts-

studie te schrijven van al het aardewerk dat in Satricum is gevonden. Kortom, er is nog heel wat wetenschappelijk werk te verrichten.

Naast het verzorgen van deze publicaties zullen er in de komende jaren kleine en gerichte opgravingen op de akropolis plaats vinden. Die vormen het vervolg op de geweldig grote opgraving die in het gebied achter de tempels in 2000 is uitgevoerd. Er is behoefte aan verder onderzoek naar de afzonderlijke gebouwen die toen werden blootgelegd. Ook hieraan kunnen studenten meedoen om praktijkervaring in het opgraven op te doen, een uitermate belangrijk aspect van het Satricum-project voor de Universiteit van Amsterdam.

Nu de tempels in Satricum overdekt zijn, worden er verdere plannen gemaakt voor de inrichting van een archeologisch park en een heus museum. Zelfs wordt gedacht aan een centrum voor restauratie. Mogelijk kunnen ook studenten betrokken worden bij de inrichting van het museum. We zullen ons als Nederlandse archeologen ook in de toekomst moeten blijven inzetten voor het onderzoek in Satricum en vooral ook voor het schrijven en laten verschijnen van wetenschappelijke publicaties over dit onderzoek. Er is al heel veel gedaan in de afgelopen 25 jaar, maar ook in de toekomst zal er nog veel werk verricht moeten worden om uiteindelijk een zo compleet mogelijk historisch beeld te krijgen van zo veel mogelijk aspecten van de samenleving in het antieke Satricum.

25 JAAR NEDERLANDS ONDERZOEK IN SATRICUM DOOR ITALIAANSE BRIL

De redactie van dit jubileumnummer heeft vier Italiaanse archeologen uitgenodigd hun herinneringen aan 25 jaar Nederlands onderzoek in Satricum in een korte bijdrage uiteen te zetten. Alle vier zijn door de jaren heen nauw betrokken geweest bij het Satricum-project of zijn dat nog steeds. Anna Maria Reggiani is sinds 1993 hoofd van de archeologische dienst van Latium en als zodanig verantwoordelijk voor het verlenen van de opgravingsvergunning. Giovanni Colonna is hoogleraar klassieke archeologie aan de Universiteit van Rome 'La Sapienza' en is een van de toonaangevende archeologen van Italië op dit moment. Hij volgt de opgravingen in Satricum op de voet en is betrokken geweest bij belangrijke publicaties zoals die van de Lapis Satricanus. Paola Pelagatti was hoofd van de archeologische dienst van Zuid-Etrurië en directeur van het Museum van de Villa Giulia tussen 1980 en 1990. Zij was verantwoordelijk voor het materiaal afkomstig uit de 19de-eeuwse opgravingen in Satricum opgeslagen in de Villa Giulia. Pino Chiarucci is directeur van het Museo Civico Albano in Albano en heeft in 1981 en 1983 actief deelgenomen aan de opgravingen in Satricum. In 1985 organiseerde hij een overzichtstentoonstelling over de Area sacra (het heilig gebied) van Satricum in zijn museum. Giovanni Colonna en Paola Pelagatti zijn sinds 2000 ere-lid van de Stichting Nederlands Studiecencentrum voor Latium.

De Italiaanse bijdragen zijn vertaald door Eric Moormann en inhoudelijk ongewijzigd opgenomen. Hierdoor kan het voorkomen dat sommige, met name die teksten die een historisch overzicht van het onderzoek bieden, doublures vertonen zowel onderling als met de Nederlandse bijdragen.

Satricum, de Italiaanse en de Nederlandse archeologie – een vergelijking

door Anna Maria Reggiani, Soprintendente ai beni archeologici del Lazio

Er zijn ongeveer twintig jaar verstreken sinds het gemeentebestuur van Latina, in het nu verre 1982, ter gelegenheid van het vijftigjarige jubileum van de stichting van de stad een tentoonstelling en een congres organiseerde over Satricum, una città latina. Op deze manier presenteerde de nog jonge gemeente zich, in een legitieme poging om haar eigen antieke wortels te vinden, als erfgename van de stad van het antieke Latium. In de decennia daarna is er vaak aandacht besteed aan wat kan worden beschouwd als een van de belangrijkste archeologische onderzoeken van de zoveelste projecten in ons land. Dat gebeurde meestal op instigatie van onze Nederlandse collega's. Hiertoe behoort ook het vieren van een kwart eeuw opgraving op de site.

Zoals het archeologisch onderzoek heeft uitgeezen was Satricum zonder meer het belangrijkste centrum van de Pontijnse vlakte in de Archaïsche periode. Door zijn ligging op de kruis-

sing van twee verkeersaders was Satricum van essentieel belang voor de ontwikkeling van de cultuur en de handel in het gehele gebied. De ene weg liep parallel aan de kustlijn en diende als verbinding tussen Etrurië en Campanië, de andere ging vanuit Satricum via Velitrae naar Praeneste. Het eerste tracé, langs de centra van Ardea, Lavinium en Decima, kruiste de Tiber ter hoogte van Ficana, om vervolgens in de richting van Caere te gaan. Het tweede verbond aan de andere zijde Satricum met zijn haven, Anzio of Astura, beide op gelijke afstand van de stad gelegen.

Om de activiteiten van de Nederlandse archeologen op hun juiste waarde te schatten moeten we even terug gaan naar de ontwikkelingen uit het verre begin van het project, namelijk die aan het einde van de 19de eeuw. Van meet af aan werd het onderzoek, waarvan het grote belang meteen werd ingezien, gehinderd door een reeks problemen die nauw verbonden waren met de groei van een nationale Italiaanse archeologie. Deze probeerde na de eenwording van Italië een positie te verwerven in het Europese veld. Het gekissebis en

de rivaliteiten van de archeologen – niet alleen tussen Italianen en buitenlanders – waren de oorzaak van het gebrek aan erkenning die immers alleen door een complete publicatie verkregen kan worden. Antonio Nibby had Satricum in 1825 eerst gelokaliseerd op de plek van het kasteel van Conca, heden Borgo Montello. Maar pas met de opgravingen van 1896 werd bewezen dat Satricum in het dorp Le Ferriere lag, op de rechteroever van de Astura. Zo vond een eerste fase van intensieve onderzoeken plaats die duurde tot 1898. In dat jaar werd het heiligdom van Mater Matuta blootgelegd en vond men het votiefdepot. Op de akropolis werden grote terreinen met hutten en huizen opgegraven, terwijl in de directe omgeving van de stad een deel van een grafveld, villa's en wegen werden onderzocht. Het materiaal van deze campagnes kwam terecht in de Latiale collecties van het Nationaal Etruskisch Museum in de Villa Giulia, ingericht in 1889, en daar bevindt het zich nog steeds. De directeur van het Hoofddirectoraat Oudheden Felice Bernabei en zijn rechterhand Adolfo Cozza leidden het onderzoek persoonlijk. Hun project moest glans verschaffen aan de archeologie van na de Eenwording van Italië en aan het net opgerichte Museum van de Villa Giulia, waarvan Bernabei directeur was. Het werk werd echter alleen in voorlopige verslagen gedocumenteerd. Vervolgens leidden de beschuldigingen van wetenschappelijk fraude tot de een crisis in het museum en tot de val van Bernabei zelf.

De opgravingen werden opgeschort tot de jaren 1907-1910, toen Mengarelli en Rizzo het veld betraden. Helaas slaagden zij noch anderen erin om de zo lang verwachte volledige wetenschappelijke publicatie van die uitzonderlijke opgraving te realiseren. De opgravingen van Satricum bleven in feite volledig stilliggen totdat in 1976

het Comitato per l'Archeologia Laziale (Comité voor de Latiale Archeologie) de grote tentoonstelling 'Civiltà del Lazio Primitivo' organiseerde. Daar werd eindelijk een groot deel van het materiaal uit Satricum geïntegreerd in het historische en topografische kader van de cultuur van Latium. Het Comité was in 1974 opgericht en bestond uit Italiaanse archeologen uit de universitaire wereld, uit de Soprintendenza's en uit de buitenlandse academies en onderzoeksinstituten in Rome. Een van de doelstellingen van het Comité was namelijk een nieuwe studie te initiëren van de talloze archeologische, nog niet gepubliceerde vondsten van de Latiale archeologie die uit de museumdepots puilden. Dit Comité nu liet in 1977 een uitnodiging uitgaan naar het Nederlands Instituut te Rome (NIR) om de opgravingen in Satricum op te pakken. Dat sloot in zekere zin aan bij een kleine opgraving in 1933, gefinancierd door Johanna Goekoop-De Jongh, tevens mecenas van de Griekse archeologie.

Was de opmaat tot de onderzoeken in Satricum gemarkeerd door een reeks venijnige gebeurtenissen die van dit wetenschappelijk project een spannend hoofdstuk maken voor een heus feuilleton, ook de onverwachte hervatting van de opgravingen ging gepaard met onvermijdelijke polemieken. Deze verstomden snel door de vondst van de steen met inscriptie in archaisch Latijn, de beroemde Lapis Satricanus, met daarop de naam van Publius Valerius, op een paar centimeter van de plek waar de opgravingen van 1898 waren gestopt. Het stond buiten kijf dat het onderzoek ter plaatse moest worden voortgezet, mede met het oog op het dreigende gevaar van illegale activiteiten. De taaie volharding in samenwerking met Italiaanse onderzoekers, de snelle publicatie van het opgravingsmateriaal en de 'opgraving van de opgraving' uitgevoerd in de magazijnen van de

De Lapis Satricanus, de oudste samenhangende Latijnse tekst gevonden in het fundament van de tempel van Mater Matuta. De inscriptie vermeldt de naam van de historische figuur Publius Valerius Publicola, de eerste consul van Rome.

Villa Giulia, hebben de juistheid van de beslissing om de site toe te vertrouwen aan Nederlandse archeologen onderstreept. De eer hiervan mag op het conto van Massimo Pallottino en Maria Luisa Velocchia Rinaldi worden geschreven.

De opgravingen van de opeenvolgende equipes hebben geleid tot een reeks belangrijke wetenschappelijke bevindingen. Hiervan is blijk gegeven op congressen en tentoonstellingen, en in de vorm van voor de Saticaanse archeologie voorbeeldige artikelen en monografieën. Met de interpretatie van de tekst van de inscriptie als de vermelding van Publius Valerius Publicola, die in de historiografische traditie als de eerste consul van Rome geldt, werd de sterke band van Satricum, Rome en de gens Valeria bevestigd.*

Het culturele kader van Satricum wordt daarmee in het juiste licht gesteld: het gaat om een Latijns centrum dat de banden met de Latijnse stam van herkomst handhaaft en dat zowel de mogelijkheid tot uitwisseling met het gebied van Magna Graecia heeft, als open staat voor invloed vanuit Etrurië. Dit alles past in de dynamiek van de verplaatsingen van Italische stammen die midden-Italië in de Archaïsche tijd heeft ondergaan. De functie van stapelplaats werd begunstigd door de geografische ligging. Er is aangetoond dat deze ook bleef bestaan toen Satricum in handen van de Volken kwam. Het oudste tempelgebouw uit de archaïsche tijd van kort na het midden van de 6de eeuw is namelijk een peripteros sine postico (aan drie zijden met zuilen omgeven - red.) volgens een veelvoorkomende vorm in het Tyrreense gebied. Hierop volgt kort na 500 v.Chr. een nieuw gebouw, nu een volledige peripteros-tempel, die een sterk Griekse invloed verraadt, terwijl de dakversiering een sterk Etruskisch-Italische invloed laat zien. Deze openheid voor uiteenlopende culturele invloedssferen is te danken aan de commerciële functie van het heiligdom, zoals met name blijkt uit de aanwezigheid van marktgebou-

wen die zijn ingepast in een daarop gerichte stadsplanning. Het karakter van een internationale stapelplaats staat ongetwijfeld aan de basis van de vitaliteit van de plek en ook aan het lange bestaan van het heiligdom zelf. De bereidheid van het heiligdom om een veelvormige cultuur te ontwikkelen is een eigenschap die men ook vaak in andere centra van het hedendaagse Latium terugvindt. Dit geldt met name in Minturnae en zijn heiligdom van Marica dat oprees in een lagune, voorzien van aanlegsteiger, en dat openstond voor zowel de invloeden van Etrusken als Grieken. Ook is de vergelijking tussen de tweede tempel van Satricum en tempel B van Pyrgi, een beetje ouder, interessant: ook dit is een peripteros volgens Griekse traditie. Nog opmerkelijker zijn de gegevens die men kan verkrijgen uit de analyse van de cultussen die in de handelscentra werden gepraktiseerd en die zijn ontstaan in verband met de havenplaatsen, ten behoeve van de zeelui die op de kust van Latium voeren. De vereerde godheden zijn vooral een soort moedergodinnen, met name geassocieerd met de dageraad, de vruchtbaarheid en het begin van het leven, met rivieren, moerassen en zee. En ze heten Aphrodite, Astarte, Mater Matuta, Fortuna, Feronia of Marica.

Er openen zich nieuwe horizonten voor het onderzoek op de 25ste verjaardag van het begin van de nieuwe opgravingen, welke de Nederlandse archeologen met gepaste opmerkzaamheid gaan vieren. Het is een genoegen om van de diverse doelstellingen er een speciaal te noemen: de verwerving door schenking van de zijde van de gemeente van Latina van het gebied van de acropolis van Satricum. Dit moet een concreet uitgangspunt vormen voor de aanleg van een archeologisch park in de nabije toekomst, voorzien van faciliteiten en de nodige infrastructuur.

Alleen op deze basis zal het mogelijk zijn voor goed de sluier van de vergetelheid weg te trekken van deze belangrijke Latijnse stad.

Satricum en de archeologie van het oude Latium

door Giovanni Colonna, hoogleraar klassieke archeologie Universteit van Rome 'La Sapienza'

Het archeologisch onderzoek van het Archaïsche Latium, dat wil zeggen van het Latium in de Koningstijd en de vroege republiek in Rome,

heeft zich veel trager dan dat van de overeenkomstige tijdvakken in Rome en Zuid-Etrurië ontwikkeld. Men kan zeggen dat in de 19de eeuw na de eerste ontdekkingen in de Albaanse bergen - door toedoen van privé personen -, namelijk in Ardea en vooral in Palestrina, het juist Satricum is

geweest dat als enige Latijnse stad wetenschappelijk is onderzocht, en wel tussen 1896 en 1898. De site, gelegen aan de rand van, maar net buiten de Pontijnse moerassen, was onbewoond gebleven in de Romeinse tijd, de Middeleeuwen en daarna. Satricum bood dan ook de beste mogelijkheden voor een coherent onderzoeksplan, zoals in de jaren daarvoor was toegepast te Marzabotto en in de Ager Faliscus, waarbij men Paolo Orsi's activiteiten in Sicilië voor ogen had. De Italiaanse archeologen begonnen een opgraving in het woongebied, met name op de akropolis met haar tempel, die direct werd herkend als het heiligdom voor Mater Matuta. Bovendien werd onderzoek uitgevoerd naar de fortificaties, de grafvelden, verbindingswegen enzovoorts. Het was een hevig maar korte ervaring, ruw gestoord door, zo kunnen we zeggen, de crisis die aan het einde van de 19de eeuw de activiteiten van het Museum van de Villa Giulia, de motor achter de opgravingen, deed stokken. Nadat de crisis rond 1910 bezworen was, concentreerde het museum zich op het aangrenzende Etrurië, te beginnen met Cerveteri en vooral Veii, terwijl Latium werd overgelaten aan het Prehistorisch Museum en het Thermenmuseum. Dit betekende voor Satricum vergetelheid, zowel op wetenschappelijk vlak als wat betreft de bescherming, ondanks de vrijwel volledige presentatie van de talloze, grotendeels ongepubliceerde vondsten in de vitrines van de Villa Giulia.

Zo komen we in de jaren 60 van de 20ste eeuw: een groot deel van het archeologisch terrein bleek onherroepelijk aangetast door de agrarische hervormingen. Dit betrof de omwalling van de stad (agger) en de oriëntaliserende grafheuvels in de grafvelden, welke laatste volstrekt uniek zijn in Latium, evenals de daarin geconstrueerde kamergraven. Satricum profiteerde niet van het herstel van de belangstelling voor het Archaïsche Latium, hoewel de pionieropgravingen van Ferdinando Castagnoli en Lucos Cozza te Lavinium veelbelovend waren en er een sterke opleving te zien was aan het begin van de jaren 70 dankzij de opgravingen in onder meer Castel di Decima, Osteria dell'Osa, Ficana en La Rustica. Niettemin kreeg de stad gepaste aandacht, op instigatie van schrijver dezes, in de gedenkwaardige tentoonstelling in Rome begin 1976 onder de titel *Civiltà del Lazio primitivo*. Deze ging terug op een idee van Massimo Pallottino en had tot doel de balans op te maken van de talrijke nieuwe ontdekkingen die tot dan in de regio aan het licht waren gekomen. Kort daarna begonnen, in de herfst van 1977, de opgravingen van het Nederlands Instituut te

Rome (NIR), waarvan we heden de 25ste verjaardag vieren. Dankzij de vooruitziende blik van Conrad M. Stibbe, vanaf de eerste houweelslagen beloond met de vondst van de Lapis Satricanus, hebben de opgravingen in zekere zin dezelfde orde gevolgd als die van het einde van de 19de eeuw, zij het op een veel grotere schaal. Waren ze aanvankelijk geconcentreerd op de tempel van Mater Matuta, al vlug breidden ze zich uit over de gehele akropolis en de resterende terreinen van het woongebied en de grafvelden. Tevens werd ook de complexe taak van de studie en publicatie van de vondsten in het Museum van de Villa Giulia aangevat.

Wanneer we de resultaten van de oude en de nieuwe onderzoeken samenvatten – tegenwoordig een onscheidbare eenheid – kunnen we zeggen dat Satricum vandaag de dag archeologisch gezien met Lavinium de best bekende stad van Latium is, dat wil zeggen vóór de ontbinding van de Latijnse Bond in 338 v.Chr. In tegenstelling tot veel zustersteden maar in overeenkomst met Rome en Ardea, heeft Satricum een authentieke akropolis. Deze wordt als zodanig gemarkeerd door zijn morfologie, door de unieke tempel van Mater Matuta, waarheen een grote weg leidde – een soort van *sacra via* (heilige weg) die kort geleden is onderzocht – en door de rijke aristocratische en paleisachtige huizen die in groten getale vlak rond de tempel lagen. De ontwikkeling van de bewoning op de heuvel is uitzonderlijk: eerst was er de hutnederzetting van de 9de, 8ste en de eerste helft van de 7de eeuw v.Chr., georiënteerd op een omvangrijk waterreservoir voor algemeen gebruik onder de vrije hemel. In de meest recente hutten werd huisraad aangetroffen van een luxe die vergelijkbaar is met die van de graven uit dezelfde tijd: rijk aan brons, ivoor en barnsteen. Vervolgens waren er de grote gebouwen met een hof met zuilenrijen die lopen tot in de eerste decennia van de 5de eeuw en het beste te vergelijken zijn met de Regia te Rome en vooral met de huizen van Acquarossa en Murlo in Etrurië. Wel ontbreekt in Satricum de terracotta aankleding van de huizen, een versiering die tenminste vanaf het midden van de 6de eeuw exclusief voor de tempel gebruikt wordt. Deze tempel geldt tegenwoordig als de aanzienlijkste van Latium vanwege de veelheid aan bouwfases – het ene gebouw ligt op het andere als teksten boven elkaar in een palimpsest. En dat komt ook door de artistieke kwaliteit van de aankleding in al die fasen en de uitzonderlijke rijkdom van de votiefdepots, met name in de 7de en de 6de eeuw.

Op geen enkele andere site in centraal Italië zien we op grond van even duidelijke aanwijzin-

gen op dezelfde heilige plaats het volgende gebeuren:

- 1) een ovale hut, vast en zeker herkenbaar als een cultusplaats, te plaatsen in de 8ste eeuw v.Chr. en voorzien van een ononderbroken stroom van votiegaven;
- 2) een eerste tempel in de vorm van een eenvoudige cella, rond 550-540 v.Chr. gedecoreerd met een 'dak' met figuratieve terracotta's naar Etruskisch (Caeretaans) voorbeeld;
- 3) een grote tempel met peripteros aan drie zijden, ongeveer 530-520 v.Chr., gedecoreerd met een 'dak' naar Campaans (Cumaans) voorbeeld;
- 4) een tempel met een complete peripteros, nog groter en monumentaler, ongeveer 490-480 v.Chr., met een andere oriëntatie dan de voorgaande gebouwen en gedecoreerd met een uiterst gecompliceerd figuratief programma waarin Etruskische elementen (uit Veii en Caere), met name in de vorm van de schitterende reeks acroteria en antefixen, voorkomen naast elementen uit de west-Griekse sfeer. Waarschijnlijk zijn ze bijeengebracht in Rome, waar een paar jaren eerder zowel anonieme Etruskische terracottamakers - met name bij de aankleding van de Jupitertempel op het Capitool - als de Grieken Damophilos en Gorgasos werkzaam waren, van wie de signalen op de tempel voor de Trias Aventina te lezen waren.

Het belangrijkste bewijs voor een directe verbinding met de Tiberstad in de eerste jaren van de Republiek vormt de Lapis Satricanus, het wijmonument dat de naam van Publius Valerius bevat, welk persoon bijna zeker te identificeren is als de grote Publicola. De inscriptie is historisch de allerbelangrijkste onder de tot nu toe bewaard gebleven teksten in het archaisch Latijn. Zij bevestigt met haar vernieuwende lettervormen de sterke hellenisering van Rome en Latium aan het einde van de 6de eeuw, de tijd van de diplomatieke missie van Tarquinius Superbus naar Delphi en van de steun die Aristodemos van Cuma aan de Latijnen bood tegen de Etrusken van Porsenna. Een ander buitengewoon belangrijk aspect waar de Nederlandse opgravingen klaarheid in hebben gebracht, is de 'Volskisering' van de nederzetting. Hieraan heeft de stad waarschijnlijk haar naam Satricum te danken. De naam kwam gelijktijdig voor met en kwam in de loop der tijd in de plaats van de Aurunkisch-Latijnse naam Suessa Pometia, waaronder Satricum bekend was in de 6de eeuw. De naam Suessa Pometia komt voor de laatste maal voor in verband met de Romeinse

ver- (of her-)overing van de stad in 495 v.Chr. De Volsken zijn, zoals bekend, een groot volk van Italische oorsprong en taal. Zij bewogen zich uit de Apennijnse heuvels naar Zuid-Latium in de voetsporen van de Hernici en hebben zich daar definitief gevestigd aan het eind van de 6de - begin 5de eeuw v.Chr. Voor hen gold Satricum als een grensstad vanwege de afwisselende stromen van vreedzame groepen migranten (die aanzienlijk zouden bijdragen aan haar welstand) en de heftige conflicten die onduidelijk zijn opgetekend in de oude jaarboeken van Rome (ook door de misverstanden ontstaan door de hierboven vermelde dubbele benaming van de stad). De verwoesting van het monument waartoe de Lapis Satricanus behoorde zo kort na zijn wijding en het daarop volgende hergebruik van de steen met inscriptie in de fundamenten van de tweede tempel, geeft daar duidelijk blijk van. De ontdekking van de Zuidwest Necropool, opvallend genoeg gelegen binnen de stadsmuren, is in zo'n onduidelijke historische situatie van groot belang. Met haar meer dan 200 fossa-graven, meestal voorzien van - bescheiden - bijgaven, heeft het grafveld het bewijs geleverd voor de completering van het proces van het Volskisch-woorden, tenminste vanaf het tweede kwart van de 5de eeuw. Voor de eerste keer in Latium is het mogelijk gebleken op archeologische gronden (typologie van de graven en de bijgaven, begrafenisgebruiken) een Volskische cultuurlaag aan te tonen, of liever: een Volskisch-Latijnse cultuurlaag. Deze is ook te zien in de min of meer geïsoleerde graven op de akropolis, oude én jonge vondsten (in het tweede votiefdepot), op de akropolis en in praktisch alle bewoond gebleven zones van de stad. Bevredigend vergelijkingsmateriaal is alleen uit de verafgelegen Volskische nederzetting Frosinone bekend.

Het etnische karakter van de Volskische-Latijnse cultuurlaag in Satricum is nauwkeurig bevestigd door de ontdekking van een loden bijltje met een korte inscriptie in een van de graven van de Zuidwest Necropool. De inscriptie vermeldt, zo lijkt het, een locale magistraat die te vergelijken is met de Romeinse aedilis. Het met het Sabijns en zuid-Piceens verwante, maar daarvan toch afwijkende alfabet en de vroeg-Italische taal van Umbrische oorsprong, maken van de inscriptie een kostbaar document voor de Volskische fase van Satricum en, zoals wij mogen veronderstellen, van alle andere 'gevolkskiseerde' Latijnse steden, van Anzio en Velletri tot Circei en Terracina. Strabo definieert Satricum in retrospectief, onder de naam van Suessa, als *metrópolis tōn Ouólskon* [hoofdstad van de Volsken red.].

Olandesi in de Villa Giulia

door Paola Pelagatti, voormalig Soprintendente voor Zuid-Etrurië en directeur van het Villa Giulia Museum

Mijn samenwerking met het Nederlands Instituut te Rome (NIR) was met name intensief in de jaren 1980-1990, toen ik in de Villa Giulia de functie van Soprintendente van oudheden voor Zuid-Etrurië en die van directeur van het Museo Nazionale Etrusco bekleedde. Satricum viel niet onder de jurisdictie van deze Soprintendenza, maar de archeologische vondsten uit de opgravingen die daar rond 1900 waren uitgevoerd zijn er van meet af aan opgesteld geweest – wat goed gedocumenteerd is in de mooie gids Museo di Villa Giulia van Alessandro Della Seta uit 1918. Ze bleven dat ook toen het museum in de jaren vijftig naar een ontwerp van R. Bartoccini en F. Missini volledig werd gerenoveerd. Later, in 1977, werden nieuwe opgravingen te Satricum door het Ministerie voor Cultuur toevertrouwd aan het NIR op instigatie van het Comitato per l'Archeologia Laziale en met enorme steun van Massimo Pallottino, een onbetwiste autoriteit op het gebied van de studie van de klassieke wereld. Hij bleef ook later het initiatief steunen.

Maar er was ook een zekere tegenstand te bespeuren van de zijde van de Italiaanse archeologie, indertijd nog niet gewend aan activiteiten van de zijde van buitenlandse equipes op belangrijke opgravingsterreinen. Dat gold met name in Latium, en wel in het bijzonder voor het heiligdom voor Mater Matuta in de tijd van de opgravingen van F. Barnabei, R. Mengarelli en later van G.E. Rizzo.

Eén voorval lijkt mij in dezen illustratief. Conrad Stibbe, die als onderdirecteur van het NIR en als hoofd van de afdeling Oudheid het nieuwe onderzoek leidde, vroeg aan mijn Soprintendenza een kopie van de originele kaart van het tempel terrein die met andere documenten in het archief van de Villa Giulia berustte en als onuitgegeven kon worden beschouwd. Ik vond het geen enkel probleem om een kopie van die plattegrond te verstrekken en vond het met het oog op de voortzetting van de opgravingen zelfs noodzakelijk dat te doen. Dit wekte de felle woede op van dottoressa Maria Santangelo, leerlinge van G.E. Rizzo en erfgename van diens archief. Zij was van mening dat ze het alleenrecht had van alle documentatie, en in dat standpunt viel een deel van de

toen bij de Villa Giulia werkzame archeologen haar bij.

Ondanks deze spanningen groeide er met de Nederlandse groep een vruchtbare samenwerking wat betreft de ordening, classificatie en bestudering van de vondsten uit de oude opgravingen. Dit in onze magazijnen opgeslagen materiaal was niet meer onderzocht sinds het begin van de 20ste eeuw en eigenlijk nooit diepgaand bestudeerd. Van uitzonderlijk belang waren de schitterende figuratieve architectonische terracotta's. Tijdens de nieuwe opgravingen kwamen fragmenten aan het licht die vaak de bij ons bewaarde stukken completeerden.

Zo kwam het dat enkele jonge onderzoekers de Villa Giulia vaak bezochten. Onder hen Riemer R. Knoop die dagen doorbracht in het orologio geheten magazijn, bloedheet in de zomer en ijskoud in de winter, omdat het vlak onder het dak van het 16de-eeuwse gebouw lag. Het is pas kort geleden bewoonbaar gemaakt. Knoop werd door mij *il garibaldino* genoemd omdat hij de zaken met jeugdige zelfverzekerdheid opnam en enige wrijving bij de Italiaanse collega's opriep. Hij bereidde hier zijn boek voor dat is uitgekomen onder de titel *Antefixa Satricana*. Korte tijd later begonnen Marijke Gnade en Jopie Beaufort in de Villa Giulia met de voorbereidingen van de grote overzichtstentoonstelling in Latina. Toen leek mij het ogenblik aangebroken om voor dit project een grotere ruimte ter beschikking te stellen en zo kwam tot stand wat jaren lang het 'Nederlandse magazijn' zou gaan heten: een groot en makkelijk bereikbaar souterrain dat uitkwam op een van de tuinen van de Villa Giulia en zo gelegenheid bood voor een korte pauze tijdens de lange werkuren.

In de tussentijd startte Patricia Lulof haar onderzoek van de levensgrote terracotta beelden, een studie die uitmondde in een publicatie. Niet veel later kwam Demetrius Waarsenburg die zich bezig hield met het materiaal uit de Noordwest Necropool en dit eveneens publiceerde.

Tegelijkertijd werd door onze restaurateurs een begin gemaakt met het delicate schoonmaken van de figuratieve, polychrome terracotta's en met nieuwe en modernere restauraties. Die leverden ook voor de interpretatie van het gehele tempelcomplex belangrijke gegevens.

Het Nederlandse team kon ijverig studeren en zo kwam het tot een complete, beredeneerde

inventarislijst, geheel in de computer ingevoerd, van al het materiaal uit Satricum dat door ons wordt bewaard. Deze lijst is belangrijk voor de studie en de eindpublicatie in de *Scrinium*-reeks waarvan al een paar delen zijn verschenen in de serie gewijd aan het Satricum-project. De inventarisatie is eveneens erg nuttig geweest voor de definitieve ordening van de verzamelingen en kan zeer zeker dienen bij de inrichting van de nieuwe Satricum-zaal, gepland in de Villa Poniatowsky die onlangs aan de Villa Giulia is toegevoegd. De eerste resultaten heeft men in 1985 al kunnen zien op de mooie tentoonstelling in Leiden, georgani-

seerd na twee voorlopers in Latina en Albano. De tentoonstelling in Leiden werd geopend door professor Pallottino met een geleerde rede. Hierin onderstreepte hij het belang van het door de Nederlanders verrichte werk in Satricum, zowel in het veld als daarbuiten.

Het zal geen verbazing wekken als ik eindig met te zeggen dat ik een gelukkige herinnering bewaar aan de samenwerking met de Nederlandse opgravers van Satricum en dat ik hun werk van groot belang acht voor de voortgang van onze studie naar het antieke Latium.

Van Alba Longa naar Satricum: Oude sentimenten en herinneringen

door Pino Chiarucci, directeur van het Museo Civico Albano

Voor een onderzoeker zoals ik, geboren en getogen in het hart van Latium Vetus en wel precies op de plaats waar het oude Alba Longa lag, mag het een paradox lijken, maar ik dank de 'archeologische ontdekking' van een van de dertig kolonies van Alba, namelijk Satricum, aan de ontmoeting met een zeer bekende Nederlandse geleerde, C.M. Stijbe. Onze kennismaking kwam tot stand in de boezem van het Comitato per l'Archeologia Laziale (Comité voor de Latiale Archeologie), dat door een krachtig en wijs initiatief van wijlen Massimo Pallottino tot stand was gekomen. Een grote waardering en wederzijdse vriendschap hebben ons tot een vruchtbare wetenschappelijke samenwerking gebracht die leidde tot uitwisseling van ervaringen, archeologische opgravingen, tentoonstellingen, publicaties, lezingen en – wat zeker zo belangrijk is – tot hartelijke ontmoetingen met zijn geweldige team. Dit was samengesteld uit jonge onderzoekers zoals Barbara Heldring, de vice-directeur van de opgravingen in Satricum, Riemer Knoop, Jan van der Werf, Demetrius Waarsenburg en ten slotte de zeer actieve Marijke Gnade, die het Nederlandse project van Satricum nu in gang houdt. Ik heb talloze herinneringen aan Satricum die in mijn herseinen om de voorrang strijden, maar ik zal mij tot slechts vier beperken.

1981. Om de zinderende zomerhitte te vermijden dicteerde de dagorde van het Nederlandse project een uiterst vroege start van de opgravingen. Op

een van de eerste dagen smaakte ik het onvergetelijke genoeg het eerste licht van de opgaande zon zich te zien mengen met de heiligheid van de Ager pomptinus. Ik was op dat moment bezig in de opgravingsleuf midden in de tempel van Mater Matuta, beschermgodin van de zwangere vrouwen en... van de dageraad! Het was een bijna even emotionele ervaring als die ik had bij het voor de eerste keer zien gloren van de morgenstond op de Colle dei Cappuccini in Albano, precies op de plek van het centrum van de hutten van het mythische Alba Longa, de moeder van Rome en de moederstad van het Latijnse volk.

In 1983 deed ik mee aan de sonde van 'Hut 2' onder de tempel. De scherven en andere vondsten die ik deed in een depot vlak voor de hut, waren identiek aan de voorwerpen die ik had gevonden en opgegraven in de Albaanse bergen. Zij leverden onder meer een archeologisch bewijs voor de traditie zoals overgeleverd door Diodorus Siculus, naast alle andere talrijke vondsten uit de opgravingscampagnes. Volgens deze traditie (VII, 5,9) was Satricum eerst een kolonie geweest van Alba. Later werd het een Latijnse stad.

Gedurende de lange werkdagen viel me op hoe serieus, precies en geconcentreerd de jonge Nederlandse archeologen waren en voorts hoe men een pauze hield met een overdadig ontbijt met voortdurende 'plengoffers' van melk, welke tijdens het sobere middagmaal aangevuld werd met warme thee die zelfs voor de gewone wijn in de plaats kwam, een drank die in Latium toch bij geen maaltijd mag ontbreken. Dit contrasteerde op gezonde wijze met de vrolijkheid die losbarstte tijdens de avondmalen onder een heldere ster-

renhemel, met dampende schalen spaghetti, wijn in overvloed en omgeven door een vette aardlucht en de geuren van de Mediterrane begroeiing.

In 1985 werd het idee opgevat om in Albano een tentoonstelling te organiseren over de area sacra (het heilige gebied) van Satricum. Het idee vormde een bijkans ideale terugkeer van de stad naar het gebied van haar moederland. De tentoonstelling vereiste een zware inzet van het personeel van het museum en van de Nederlandse onderzoekers. De inspanningen werden ruimschoots beloond, want het project oogstte veel succes, mede door de mogelijkheid - zeldzaam in die tijd - om ook belangwekkende vondsten uit de oude opgravingen, opgeslagen in het Museum van de Villa Giulia te Rome, te laten zien. De tentoonstellingscatalogus getuigt tot op de dag van vandaag van de vruchtbare en efficiënte samenwerking tussen Italiaanse en Nederlandse instanties en onderzoekers.

Ik moet hier voorts de talloze bezoeken van Nederlandse studenten en onderzoekers aan het Museo Civico Albano en aan de monumentale stadsmuren van Albano vermelden. Zij bestendigen de vriendschapsbanden en vormen zelfs een culturele uitwisseling tussen Nederland en Italië.

Ik zou nog veel meer kunnen opschrijven en het is niet gezegd dat ik dat niet alsnog een keer ga doen, maar ik veroorloof mij nog één belangwekkende herinnering, gedateerd 27 maart 1985. Een uitnodiging van de Nederlandse ambassadeur in Rome, op gezag van Hare Majesteit, Koningin Beatrix en Zijne Koninklijke Hoogheid Prins

Claus, bood mijn vrouw en mij de gelegenheid deel te nemen aan de onvergetelijke ontvangst die jullie koningin in Rome aanbood ter ere van de toenmalige President van de Italiaanse Republiek, Sandro Pertini. Dit was voor mij een bijzonder grote eer. Met genoegen vervoegden we ons daar om de Nederlandse koninklijke familie te eren, omgeven door illustere personen uit de toenmalige politieke, economische en culturele Italiaanse wereld. Het leek ons de altijdurende vriendschap te bezegelen die ons nog heden ten dage niet alleen bindt met de Nederlandse onderzoekers en archeologen die ik heb mogen leren kennen, maar ook met Nederland en alle Nederlanders en in het bijzonder met de leden van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium en de Vereniging Vrienden van Satricum, voor wie dit jubileumnummer bestemd is.

Na de Nederlanders te hebben leren kennen in Italië, te Satricum en te Rome, moest ik wel een reis naar Nederland maken met mijn hele gezin en die duurde liefst een maand. Jullie kleine maar grote land heeft bij mij verbazing én enthousiasme opgeroepen, en dat ... niet alleen vanwege de tulpen! Het Satricum-project moet gesteund blijven. Het heeft niet alleen een nauwe wetenschappelijke en culturele band tussen onze landen geschapen en zal dat zonder meer ook blijven doen, maar ook vormt het een belangrijke impuls om nieuwe kennis op te doen, en om nieuwe vrienden te maken met personen die van essentieel belang zijn voor de vorming van ons verenigd Europa.

De opgravingsploeg uit 1985

De opgravingsploeg uit 1997

DEELNEMERS AAN DE OPGRAVINGEN TE SATRICUM

NIR

1977

Arnold Beijer
Marjan Galestin
Barbara Heldring
Thea Heres
Sylvia de Jager
Marianne Maaskant
Joep Mes
Vincent Rongen
Coen Stibbe
Carlos
Marjorie de Grooth

1978

Jopie Beaufort
Gerard Boter
Ruurd Halbertsma
Barbara Heldring
Sylvia de Jager
Riemer Knoop
Ben Meulenbeld
Jeanette Raap
Tineke Spruyt
Coen Stibbe
Rolf Tybout

1979

Jopie Beaufort
Ruurd Halbertsma
Barbara Heldring
Hans Kamermans
Joep Mes
Peter van de Pasch
Kees Peterse
Ernst Ponten
Josine Schuring
Coen Stibbe
Annelies van Tongeren
Reginald Turner
Jos de Waele

1980

Jan-Theo Bakker
Jopie Beaufort
Leontien van den Bos
Annemaria Caruba
Hans Euwe

Alexander
Fernandez Hissink
Marijke Gnade
Ruurd Halbertsma
Barbara Heldring
Emilie Hemelrijk
Sylvia de Jager
Geralda Jurriaans-Helle
Dick Letema
Wolf Meyer van Cassel
Peter van de Pasch
Klaas Smelik
Coen Stibbe
Annelies van Tongeren

1981

Jan-Theo Bakker
Pino Chiarucci
Hans Euwe
Alexander
Fernandez Hissink
Marijke Gnade
Chris Hattuma
Barbara Heldring
Emilie Hemelrijk
Geralda Jurriaans-Helle
Hans Kamermans
Riemer Knoop
Patricia Lulof
Gertrudis Offenbergh
Klaas Smelik
Dé Steures
Coen Stibbe
Vincent Tosto
Jan van de Werf

1982

Arnold van Akkeren
Marie-Lou Appels
Jan-Theo Bakker
Jopie Beaufort
José van de Berg
Edu van Berkel
Hans Euwe
Alexander
Fernandez Hissink
Marijke Gnade

UVA

Barbara Heldring
Luis Hoffman
Gerard Jansen
Guus Joos
Ruud Jurriaans
Geralda Jurriaans-Helle
Riemer Knoop
Patricia Lulof
Kees Niemeier
Tjeerd Pot
Yvonne Scheper
Frederike Schipper
Dé Steures
Coen Stibbe
Saskia Teppema
Vincent Tosto
Elvire Vesseur
Joannita Vroom
Ger Wieberdink
Annemieke Wilbrink

1983a

Arnold van Akkeren
Wim van Amstel
Pino Chiarucci
Tamara Chiarucci
Barbara Heldring
Mirjam van Ieperen
Joost Jongerius
Guus Joost
Christine Koch
Tjeerd Pot
Leonard Rutgers
Coen Stibbe
Jan van den Werf

1983b

Toni Arnoldus
Jos Beelen
José van de Berg
Edu van Berkel
Helene Bijvoet
Irmina Burger
Alexander
Fernandez Hissink
Birgitte Ginge
Marijke Gnade

Barbara Heldring
 Joost op 't Hoog
 Appie Keuter
 Riemer Knoop
 Christine Koch
 Peter Frank v.d. Kooij
 Wiliam Loohuis
 Patricia Lulof
 Tjeerd Pot
 Frederike Schipper
 Coen Stibbe
 Marius Veld
 Marco Vermunt
 Elvire Vesseur
 Joannita Vroom
 Jan van der Werf
 Annemieke Wilbrink
 Madelon Witterholt

1984

Scholierencampagne
 Elisabetta Bornago
 Andrea Bucalo
 Geraldine Brusca
 Caroline Ceulen
 Tobias Jehoram Cohen
 Antonella D'Auria
 Annemarie Eilers
 Chrétienne Fitsch
 Stefano Giardini
 Birgitte Ginge
 Barbara Heldring
 Jacqueline Hoevenberg
 Anna-Clara Ionta
 Bas Jansen
 Riemer Knoop
 Christine Koch
 Timo Langemeijer
 Joost Meyer
 Maria Paula Mosca
 Tjeerd Pot
 Ger Ramakers
 Harriët Salm
 Anniek Smits
 Giuseppe Solvaggi
 Dominique Spekenbrink
 Ingrid Spekenbrink
 Coen Stibbe
 Lucia Tomasetti
 Charlotte Wesselius

1984

Hoofdcampagne
 Paul Beekhuyzen
 Nicole Bielen
 Helene Bijvoet

Walty Dudock van Heel
 Annemarie Eilers
 Alexander
 Fernandez Hissink
 Marijke Gnade
 Barbara Heldring
 Joost op 't Hoog
 Miriam van Ieperen
 Gemma Jansen
 Joost Jongerius
 Appie Keuter
 Riemer Knoop
 Ria Koning
 Patricia Lulof
 Kiek Offermans
 Jelle Prins
 Leonard Rutgers
 Chiara Satin
 Ingrid van Scheppingen
 Frederike Schipper
 Coen Stibbe
 Diura Thoden van Velzen
 Marco Vermunt
 Elvire Vesseur

1985

Scholierencampagne
 Larissa Alwin
 Barabara Ascani
 Jopie Beaufort
 Edu van Berkel
 Annegien Blokpoel
 Remco Boersma
 Andrea Bucalo
 Simone Cali
 Caroline Ceulen
 Laura Checchinato
 Tobias Jehoram Cohen
 Christiane D'Auria
 Barbara Heldring
 Anna Clara Ionta
 Bas Jansen
 Titia de Jong
 Christine Koch
 Elisabeth Kornbloem
 Santino Lo Bianco
 Simona Luciani
 Joost Meyer
 Michiel Michelsen
 Elisabetta Passone
 Adelaide Porcelli
 Louis Sicking
 Dé Steures
 Coen Stibbe
 Michael Stibbe
 Barbara van der Veen

1985

Hoofdcampagne
 Marshall Becker
 Paul Beekhuyzen
 Sjoerd van de Berg
 Edu van Berkel
 Nicole Bielen
 Helene Bijvoet
 Hein Bijvoet
 Roald Docter
 Joost Duivenvoorde
 Merie van Engen
 Marijke Gnade
 Erik Godin
 Barbara Heldring
 Marjoleine Jonkman
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Ria Koning
 Patricia Lulof
 Iris Lulof
 Astrid Meering
 Kiek Offermans
 Jelle Prins
 René Proos
 Ine Pulles
 Gert Jan van Rooij
 Marina Rossi-van
 Kappellen van Walsem
 Leonard Rutgers
 Chiara Satin
 Ingrid van Scheppingen
 Frederike Schipper
 Ingrid Soet
 Coen Stibbe
 Elvire Vesseur
 Jan van de Werf
 Demetrius Waarsenburg
 Wilco

1986

Voorjaarscampagnae
 Marshall Becker
 Edu van Berkel
 Birgitte Ginge
 Marijke Gnade
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Patricia Lulof
 Astrid Meering
 Roland
 Elvire Vesseur
 Jan van der Werf

1986*Scholierencampagne*

Barbara Ascania
 Edu van Berkel
 Simone Cali
 Francesca Campolongo
 Caroline Ceulen
 Laura Checchinato
 Tobias Jehoram Cohen
 Danny Elsen
 Anita Franick
 Machiel Groot
 Aart den Hartog
 Barbara Heldring
 Joos op 't Hoog
 Bas Jansen
 Joost Jongerius
 Koos Logger
 Simona Luciani
 Helen Meyer
 Marco Migliosi
 Sjoera Nas
 Elisabetta Passone
 Adelaide Porcelli
 Jelle Prins
 Leonie de Rouw
 Annette Schmiedt
 Luis Sicking
 Coen Stibbe
 Laura del Vecchio
 Barbara van de Veen
 Marco Vermunt
 Demetrius Waarsenburg
 Remco Waller

1986*Hoofdcampagne*

Marshall Becker
 Edu van Berkel
 Helen Bijvoet
 Hein Bijvoet
 Roald Docter
 Danny Elsen
 Birgitte Ginge
 Marijke Gnade
 Koen van Gulik
 Barbara Heldring
 Angelie Hendrix
 Mark Kisters
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Ria Koning
 Wiliam Loohuijs
 Patricia Lulof
 Astrid Meering
 Kiek Offermans

Louis Pierelli
 Jelle Prins
 Pier Steensma
 Coen Stibbe
 Gabriella Tonini
 Alie Veenendaal
 Demetrius Waarsenburg
 Jan van der Werf
 Henk van Wijngaarden

1987

Jan Bargeman
 Edu van Berkel
 Nicole Bielen
 Danny Elsen
 Marijke Gnade
 Barbara Heldring
 Hans Hom
 Corinne Hoogland
 Menno Hoogland
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Patricia Lulof
 Astrid Meering
 Hellen Meyer
 Jelle Prins
 Chiara Satin
 Frederike Schipper
 Willy Sjaarda
 Pier Steensma
 Coen Stibbe
 Annette Vondra
 Demetrius Waarsenburg
 Jan van der Werf

1988

Esther Baarends
 Corien Bakker
 Martin Boss
 Danny Elsen
 Ingrid Evans
 Lucia Ghedin
 Marijke Gnade
 Antoinette de Groot
 Judith de Haas
 Barbara Heldring
 Toni van de Horst
 Riemer Knoop
 Maureen Leeman
 Huib Lirb
 Patricia Lulof
 Astrid Meering
 Louis Pierelli
 Jelle Prins
 Robert Schwab
 Pier Steensma

Dé Steures
 Coen Stibbe
 Gabriella Tonini
 Marijn Wendel
 Jan van der Werf
 Aafke Zijlstra-Hulskegge

1989

Esther Baarends
 Corien Bakker
 Edu van Berkel
 Margé Bijl-Kruijff
 Martina Borghmans
 Martin Boss
 Ingrid Evans
 Steven Evans
 Lucia Ghedin
 Monica Heineman
 Barbara Heldring
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Elly Looy
 Patricia Lulof
 Astrid Meering
 Jelle Prins
 Henriette Schokking
 Robert Schwab
 Pier Steensma
 Coen Stibbe
 Demetrius Waarsenburg
 Birre Walvis
 Jan van der Werf
 Klaus Werner

1990

Huib Angelier
 Esther Baarends
 Corien Bakker
 Edu van Berkel
 Martin Boss
 Steven Evans
 Lucia Ghedin
 Marijke Gnade
 Monica Heineman
 Barbara Heldring
 Sabien van den Hout
 Marlies Kleiterp
 Riemer Knoop
 Elly Looy
 Patricia Lulof
 Maria Masullo
 Marco Overbeek
 Erik Philip
 Jelle Prins
 Robert Schwab

Pier Steensma
Coen Stibbe
Demetrius Waarsenburg
Martien Wagenaar

1991

Esther Baarends
Marjon Dijkman Dulkes
Marijke Gnade
Barbara Heldring
Miriam Hoytink
Anita Jansen
Riemer Knoop
Patricia Lulof
Trudiel Ruiken
Selkit Verberk
Demetrius Waarsenburg
Douwe Yntema

1992

Esther Baarends
Hein Bijvoet
Nannette de Boer
Olaf Borgers
Celeste Dogger
Marijke Gnade
James Hupkens
Marlies Kleiterp
Riemer Knoop
Paulette Kooijman
Patricia Lulof
Mira May
Donald Offers
Alma Reijling
Marina Rietveld
Gert Jan van Rooij
Leonie de Rouw
Selkit Verberk
Freek Vos
Douwe Yntema
Demetrius Waarsenburg

1993

Esther Baarends
Anneke Dekker
Marijke Gnade
Anita Jansen
Marlies Kleiterp
Mariëlle de Reuver
Dé Steures
Douwe Yntema
Demetrius Waarsenburg

1994

Anneke Dekker
Marijke Gnade

Anita Jansen
Henk Kars
Marlies Kleiterp
Alma Reijling
Selkit Verberk
Demetrius Waarsenburg

1995

Anneke Aarts
André Blank
Phyllis Buyserd
Julia Chorus
Anneke Dekker
Elvira van Eeten
Heleen Erkamp
Carmen Flagiello
Marijke Gnade
Madelon van Goethem
Noortje Ham
Anita Jansen
Alice Jurada
Marilyn Jurhill
Marlies Kleiterp
Ab Koelman
Lara Laken
Constance van der Linde
Patricia Lulof
Hendrieneke Maas
Reno Raaymakers
Alma Reijling
Leida Reynders
Yvonne Scheper
Jeltsje Stobbe
Niels Vegter
Melanie Vrouwdeunt
Demetrius Waarsenburg
Gert-Jan van
Wijngaarden

1996

Esther Baarends
Anneke Dekker
Ernst Dekkers
Tessa Doorewaard
Carmen Flagiello
Marijke Gnade
Laura Hoff
Marlies Kleiterp
Paulette Kooijman
Leonie Kwak
Constance van der Linde
Patricia Lulof
Marjon Nijenhuis
Reno Raaymakers
Alma Reijling
Lotte Sam

Dé Steures
Vladimir Stissi
Jeltsje Stobbe
Chris Sueur
Selkit Verberk
Freek Vos
Demetrius Waarsenburg
Juliëtte de Winter
Mattijs Wijker
Nigar Yüksul

1997

Esther Baarends
Wim de Boer
Chiara Cavallo
Jitse Dijkstra
Eva Doove
Margot van Duinen
Carmen Flagiello
Marijke Gnade
Remko van 't Hooft
Anita Janssen
Fleur Kemmers
Paulette Kooijman
Constance v. d. Linde
Patricia Lulof
Annabel Masullo
Maria Masullo
Myra May
Nike Mele
Reno Raaymakers
Alma Reijling
Lotte Sam
Elisja Schulte
Tesse Stek
Dé Steures
Jeltsje Stobbe
Chris Sueur
Angela Veer
Demetrius Waarsenburg
Juliëtte de Winter

1998

Esther Baarends
Anneke Dekker
Marijke Gnade
Laura Hoff
Marlies Kleiterp
Marja Luteijn
Reno Raaymakers
Alma Reijling
Lotte Sam
Frederike Schipper
Jeltsje Stobbe
Angela Veer
Demetrius Waarsenburg

1999 – geen opgravingen

2000

Anneke Aarts
Esther Baarends
Wouter Bal
Anneke Dekker
Ruben Derks
Marijke Gnade
Helle Hochscheid
Laura Hoff
Peter Hoogteijling
Marie-Catherine Houkes
Daniël Jansen
Martijn Kahlman
Tina Lenz
Muriel Louwaard
Patricia Lulof
Marja Luteijn
Hendrieneke Maas
Reno Raaymakers
Alma Reijling
Benjamin Rous
Lotte Sam
Jeroen van Schie
Tesse Stek
Jeltsje Stobbe
Chris Sueur
Ellen Thiermann
Arthur van der Valk
Angela Veer
Milo Verhamme
Didier Winterstein

2001

Dienke van Baardewijk
Esther Baarends
Anneke Dekker
Marijke Gnade
Daniël Jansen
Marlies Kleiterp
Alma Reijling
Frederike Schipper
Dé Steures
Jeltsje Stobbe
Angela Veer
Selkit Verberk
Milo Verhamme

